NXOPAXOPO WA VUYIMBELERI BYA MATSHWA BEMUDA HI KU KONGOMISA EKA NKONGOMELO, NKOKA NA MATIRHISELO YA RIRIMI ERIXAKENI RA VATSONGA

HI

HASANI RICHARD HLUNGWANI

NOMBORO YA XICHUDENI: 9615027

XITSALWANA XA SWILAVEKO

SWA

" MASTER OF ARTS"

EKA XITSONGA

EHANSI KA SENTHARA YA M.E.R. MATHIVHA YA TINDZIMI TA AFRIKA, VUTSHILA NI NDHAVUKO

EYUNIVHESITI YA VENDA

VALETERI: DOK M.T. CHAUKE

DOK M.T. BABANE

LEMBE: 2014

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

XIHLAMBANYO

Mina, **HASANI RICHARD HLUNGWANI**, ndza hlambanya leswaku ndzavisiso lowu wa **NXOPAXOPO WA VUYIMBELERI BYA MATSHWA BEMUDA HI KU KONGOMISA EKA MIKONGOMELO, NKOKA NI MATIRHISELO YA RIRIMI ERIXAKENI RA VATSONGA** i ntirho lowu tumbuluxiweke hi mina. Ndza hlambanya leswaku a ku na munhu a nga tshama a rhumela no tsala ntirho wo fana na lowu hi xivumbeko xihi kumbe xihi eka yunivhesiti leyi kumbe tin'wana hi xikongomelo xo kuma digiri.

Nsayino..... Siku.05/05/2015.....

DECLARATION

I, **HLUNGWANI HASANI RICHARD**, hereby declare that the research title "**CRITICAL ANALYSIS OF MATSHWA BEMUDA SONGS WITH SPECIAL REFERENCE TO THEIR THEMES, MESSAGES, VALUES AND LANGUAGE USAGE IN THE SOCIETY**" for the Master of Arts degree at the University of Venda, hereby submitted by me, has not been submitted previously for a degree at this or any other university, that is my own work in the design and execution, and that all material contained therein has been duly acknowledge.

Signature.....**Date**..05/05/2015.....

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

KU NYIKETA

Xitsalwana lexi ndzi xi nyiketa eka Tatana Risenga Wilson Hlungwani. Ndzi nyikela nakambe eka vamakwavo ku nga John, Mijaji, Piet, Hlengani, Mbhazima, Magezi na Freddy. Ndzi nga rivali majaha ya mina ku nga Balican, Nyiko, na Ntiyiso..

DEDICATION

This dissertation is dedicated to my father the late Mr Risenga Wilson Hlungwani and to my five brothers, John, Piet, Hlengani, Magezi and Freddy. My sisters, Mijaji and Mbhazima. My children, Balican, Nyiko and Ntiyiso.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

XIKHENSO

Ndzi khensa Xikwembu ku va xi ndzi hlayisile ku suka kwale vutsongwanini bya mina ku fikela sweswi na ku va xi ndzi nyikile matimba ya ku tsala ndzavisiso lowu ku kondza wu fika makumu.

Ndzi ba mandla ndzi vuyelela eka muleteri wa mina, Dokodela M.T Chauke. Xahumba, ndza khensa ku tiyiseriwa eka ku vumba ndzavisiso lowu a swi nga olovi ku wu tsala tanihi leswi a ri nga ro sungula eka mina ku va ndzi endla tsalwa ra muxaka lowu leri se ri nga fika emakumu. Minhlengwe, yanani mahlweni mi tirhela rixaka ku kurisa ririmi ra Xitsonga.

Ndzi rhandza ku khensa ndzi vuyelela eka manana Phephu Tsatsawani Hlungwani (N'wa-Thuboyi). Loyi a saleke a yisa xileriso xa nuna wa yena Risenga Wilson Hlungwani xa leswaku n'wana loyi a nga ta rhandza xikolo a sali a dyondza ku kondza a ya fika laha a nga ta yima kona. Manana mi ndzi tirherile swinene evuton'wini na le tidyondzweni hambileswi xiyimo xa vutomi a xi tika. Mitirho ya n'wina eka mina yi vulavurile ku fikela laha ndzi zaka ndzi pfumala marito yo mi khensa. Swa tikomba leswaku mi nghenile evukatini bya ka Hlungwani mi ti yimiserile ku kandziya mahlwehlwe ya byona.

Ndzi nga rivali ku khensa vurhangeri bya xikolo xa le henhla xa Xikundu na vatirhikulobye ku va hi hlohletelana ku yisa swa tidyondzo emahlweni. Leswi hi swona leswi hi nga swi vulaka vun'we eka vatirhi lava tirhaka swin'we. A hi yeni mahlweni hi khomana ku va xikolo xa hina xi kota ku wela eka swikolo leswi vuyerisaka rixaka.

A ndzi rivali ku khensa Yunivhesiti ya Venda leyi pfuneke ku ndzi hakelela xiphemu lexikulu xa mali ya tidyondzo. Handle ka swona a ndzi nga ta swi kota ku hakela mali leyi lavekaka eka tidyondzo leti. Na vanghana wa mina Donald Baloyi, Abel Mitileni George Mobie na mi khensa swinene eka ku va mi nga helangi mbilu eku pfuneni ka ku thayipa xitsalwana lexi. Ndzi ri Hosi a yi katekise mitirho ya n'wina.

INKOMU

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NKATSAKANYO

Ndzavisiso lowu wu lavisisa vuyimbeleri bya ndhavuko wa Vatsonga. Eka wona ku ta langutiwa vuyimbeleri bya Freddy Masingi loyi a tiviwaka hi vito ra Matshwa Bemuda. Ndzavisiso lowu wu ta nxopaxopa vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda hi ku kongomisa eka mikongomelo, nkoka na matirhiselo ya yena ya ririmi ku hluvukisa Xitsonga. Eka ndzavisiso lowu maendlele ya nxopaxopo wa matsalwa na maendlele ya contextual ya ta ya ta tirhisiwa

NDZIMA YA 1

Dyondzo leyi i ya ku lavisisa vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda hi ku kongomisa eka nkongomelo, dyondzo, matirhiselo ya ririmi, Hungu leri fikisiweke eka vanhu hi vuyimbeleri lebyi. Eka ndzima yo sungula ndzi ta languta masungulo ya dyondzo leyi na xikongomelo xa ku lavisisa vuyimbeleri lebyi, ku ehleketelela leswi kumekaka endzeni ka byona, swivutiso swa vulavisisi, ku langutisisa vulavusisi byi n'wana, Tindlela ta vulavisisi, switirhisiwa swa vulavisisi hambi ku ri ku fambelana ka vulavisisi.

NDZIMA YA 2

Nxopaxopo wa mikongomelo yo kholwa no dyisiwi. Ndzima leyi yi paluxa vibihi bya kuva wanuna a suka a ya tshama Joni a nga ha vuyi ku ta vona muti wa yena hambi kuri ku wu hlayisa. Yi tlhela yi humesela erivaleni mahanyele yo biha lawa ya endliweke hi vavansati lava dyisaka vavanuna va vana murhi kuva va phuta. Leswi endlaka leswaku vavanuna lava va nga ha languti maxaka ya vona kambe ya languta vona tsena.

NDZIMA YA 3

Nxopaxopo wa mikongomelo yo va vana va pumba vatswari va vona vuloyi na kuva wansati a nga rhandzi vatswari vanuna. Mikongomelo leyi yi humelerisa vubihi bya kuva vana va pumba vatswari vuloyi leswi nga riki mahanyele ya kahle. Loko mutswari a kuma n'wana u va naku langutela lokunene hi n'wana wa yena ku nga ri ku tlhela a dlaya n'wana wa yena. Nakambe hi kuma leswaku vanhu va xinsati a va swikoti kuva va hanya kahle na vatswari vava nuna va vona leyi nga mhaka yo biha hikuva munhu un'wna na un'wana u na mutswari va yena loyi a rhandzaka kuva a hanya na yena.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 4

Nxopaxopop wa mikongomelo yo hambanisa maxaka na vukhongeri ku hloma. Eka kongomelo wo sungula hi kuma mhaka yak u hambanisa maxakayi vangiwa hi vanhu va xinsati loko va tekiwile. Loko va ri vukatini vava na ku hlohlotela vavanuna va vona kuza va ti kuma va hambanile na vansati va vona. Nkongimelo wa vukhongeri wu kombisa ku tshemba ka vanhu eka swa vukhongeri, ku nga va bya xintu kumbe bya xikreste. Kasi lowu wa ku hloma na n'wana wu kombisa ndlela leyi n'wana a xanisekaka ha yona loko a ri eka mutswari un'wana. Lowu wa vumbirhi wu kombisa khombo ro tshemba munghana wu kombisa vubihi bya kuva munhu a nga tiendleli swilo hi yexe a tshemba munhu un'wana leswi hetaka swi endlile leswaku a onhekeriwa.

NDZIMA YA 5

Nkatsakanyo na swibumabumelo

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ABSTRACT

The research is based on the music that falls within the Vatsonga traditional songs. In this study, the researcher make a thorough analysis of Freddy Masingi's songs, commonly known as Matshwa Bemuda. Emphasis of this study is placed on the themes, values, messages and the language usage by the artist in his efforts to broaden Xitsonga language in the society. In this study the method of literary criticism which refers to the comparison and analysis, interpretation and evaluation of the work of art will be used.

Chapter one

This chapter gives an introduction of the study. It focuses on the background of the study which shows the present status of Xitsonga music, research problem, purpose of the study, research questions, literature review, research design, research methodology, significance of the study, definition of key concepts such as message and theme, delimitation of the study and conclusion.

Chapter two

This chapter critically analyses songs relating to Jim- goes- to- Joburg (Johannesburg) theme. On this theme focus is mainly on the difficulties faced by these individuals. Under this theme 4 songs are analysed. . Furthermore, the analysis of the songs whose themes are about a man who had been changed by unforeseen circumstances, commonly known as medicinal rituals (gomondela) will be made.

Chapter three

This chapter focuses on the analysis showing the challenges which children who suspect their parents of witch-craft encounter. It looks at songs which depict a woman who hates in-laws, the disintegration of families through propaganda, the songs which show the danger of trusting your friends more than other people and the songs which show division between brothers because of marriage.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Chapter four

This chapter looks at the songs whose themes are on the badness of a woman who is married with a child. Other songs to be analysed are about the person who runs away from his parents because he is educated. The chapter concludes by focusing on songs relating to Christian and traditional beliefs (African religion).

Chapter five

This chapter gives the summary, conclusion, findings and recommendations of the study.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NONGONOKO

TINHLOKOMHAKA **TIPHEJI**

1. Manghenelo.....1
1.1 .Nsusumeto.....1
1.2 Xikongomelo.....2
1.3. Swivutiso swa ndzavisiso lowu.....2
1.4. Nkoka wa ndzavisiso lowu.....3
1.5. Vuandlalo bya ndzavisiso lowu.....4
1.6. Maendlelo ya nxopaxopop wa matsalwa.....4
1.7. Tinhlamuselo ta matheme.....6
1.7.1. Vuyimbeleri.....6
1.7.2. Risimu.....7
1.7.3. Nkongomelo.....8
1.7.4. Nkoka.....8
1.7.5. Hungu.....8
1.7.6. Swivuriso.....9
1.7.7. Swivulavulelo.....9
1.7.8. Swigego.....10

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.8. MILAVISISO LEYI ENDLIWEKE EKA DYONDZO LEYI.....11

1.8.1. Moyo .V.(2002).....11
1.8.2. Rabotata T.T.(1991).....12
1.8.3. Nemapate M.A (1999).....13
1.8.4. Ramurunzi T.S. (2002).....13
1.8.5. Maluleke M.S. (1999).....14
1.8.6. Mabunda S.G (2001).....15
1.8.7. Chauke O.R (2004).....15
1.8.8. Blacking J (1967).....15
1.9. Maavanyiselo ya ndzavisiso.....16

1.11. Matimu ya Matshwa Bemuda.....17

1.12. NKATSAKANYO WA NDZIMA.....18

NDZIMA YA 2

2. NXOPAXOPO WA MIKONGOMELO YO KHOLWA NO DYISIWI

2.1. Manghenelo.....19

2.2. Tinsimu leti nga ta xopaxopiwa.....19

2.1 .1. Boti Skelem.....20

2.2.2. Jaha ra mina.....26
2.2.3. Sivara.....30
2.2.4. Xinyumbadzana.....35
2.3. Nkatsakanyo wa tinsimu leti kombisaka vubihi bya ku kholwa na ku dyisiwa 41
2.4. Nkatsakanyo wa ndzima.....41

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 3

3.NXOPAXOPO WO KOMBISA VUBIHI BYO VA VANA VA PUMBA VATSWARI VULOYI NO VA WANSATI A NGA RHANDZI VATSWARI VA NUNA.....42

3.1. MANGHENELO.....42

3.2.NXOPAXOPO WA TINSIMU LETI NGA HLAWURIWA.....42

3.2.1. Ndzi nyizeleni.....42

3.2.3. Fernando.....48

3.2.4. Xikoxa.....54

3.2.5 Vabvana.....59

3.2.6. Emirhageni.....65

3.3. Nkatsakanyo wa ndzima.....71

NDZIMA YA MUNE

4.NXOPAXOPO WA MIKONGOMELO YO HAMBANYISA MAXAKA, VUKHONGERI, KU HLOMA NA N'WANA NA KHOMBO RO TSHEMBA MUNGHANA.....72

4.1. MANGHENELO.....72

4.2. NXOPAXOPO WA TINSIMU LETI HLAWURIWEKE.....72

4.2.1.Vana va ndhodha. Chom na chom No 3.....72

4.2.2.Vana va ndhoda no 5.....78

4.2.3 Wa rivala (Hlengani).....89

4.2.4 Xidyondzeki xa mbara.....89

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.3. NXOPAXOPO WA TINSIMU LETI FAMBELANAKA NA RIPFUMELO RA XIKRESTE.....97

4.3.1. Jerusalem.....97

4.3.2. Samaria.....102

4.4.NXOPAXOPO NXOPAXOPO WA TINSIMU LETI FAMBELANAKA NA RIPFUMELO RA NDHAVUKO.....**108**

4.4.1.Vale hansi va hlupha.....108

4.4.2. Boti na n'anga.....115

4.4.3.NXOPAXOPO WA NKONGOMELO WA TINSIMU TA VUBIHI BYO HLOMA NA N'WANA.....**121**

4.4.3.1.. Mayanda/ Timbhongholo ta sivara yo sungula.....121

4.4.3.2 .Mayanda / Timbhongolo ta sivara ya vumbirhi.....127

4.4.4.NXOPAXOPO WA NKONGOMELO WA TINSIMU TA VUBIHI BYO TSHEMBA MUNGHANA.....134

4.4.4.1.Chom na chom no 2.....134

4.4.4.2. Chom na chom no 3.....139

4.4.5. Nkatsakanyo wa ndzima.....147

NDZIMA YA 5

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

5. NKATSAKANYO NA SWIBUMABUMELO.....148

5.1. NKATSAKANYO.....148

5.2. SWIBUMABUMELO.....150

Tibuku leti tirhisiweke.....151

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 1

1. MANGHENELO

Ndzavisiso lowu wu xopaxopa vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda hi ku kongomisa eka nkongomelo, dyondzo, matirhiselo ya ririmi na hungu leri fikisiweke eka vanhu. Eka ndzima yo sungula hi ta languta manghenelo ya dyondzo leyi na xikongomelo xa ku lavisisa vuyimbeleri lebyi, ku ehleketelela leswi kumekaka endzeni ka byona, swivutiso swa vulavisisi, ku langutisisa vulavusisi byin'wana, tindlela ta vulavisisi, switirhisiwa swa vulavisisi hambi ku ri ku fambelana ka vulavisisi.

1.1 NSUSUMETO

Ndzi susumetiwile ku endla ndzavisiso hi nhlokokamhaka leyi hikokwalaho ka nkayivelo wa milavisiso eka dyondzo ya le henhla leyi xopaxopaka vuyimbeleri bya swiyimbeleri swa Xitsonga. Nsusumeto wun'wana wu tile hikokwalaho ka leswi vuyimbeleri bya Xitsonga byi nga na dyondzo leyi rixaka ri nga yi dyondzaka hi tlhelo ra swiyenge swo hambanahambana swa vutomi, xik. ku layiwa ni ku tshinyiwa, nhlohlotelo wo rhandzi nhluvuko, ku biha ka ku tsutsumela swa vukati ematshan'wini ya ku hlakulela vumundzuku lebyinene ni swin'wana. Xin'wana lexi ndzi susumeteke ku lavisisa hi vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda i ku lava ku humesela erivaleni ririmi ra le henhla leri a ri tirhiseke eka vuyimbeleri bya yena. Xin'wana lexi nga ndzi susumeta i ku humesela erivaleni vuswikoti bya Matshwa Bemuda byo tumbuluxa marito mantshwa lama nkokaka rinoko loko munhu a yingisela vunanga bya yena.. Ndzi tlhele ndzi susumetiwa ku endla ndzavisiso lowu ku endlela ku hoxa xandla eka nhluvukiso wa ririmi ra Xitsonga hi tlhelo ra milavisiso. Hileswaku milavisiso yo tala leyi endliweke yi voyamerile ngopfu eka matsalwa ni ririmi ivi ku honisiwa xiyenge xa dyondzo ya swa vuyimbeleri. Nsusumeto wun'wana i ku endlela ku pfala vangwa leri nga kona hi tlhela ra milavisisi eka Xitsonga. Nsusumeto wo hetelela wu tisiwa hikuva ku ri karhi ku yiwa emahlweni ni ku vonela ebodhleleni ka vuyimbeleri bya Xitsonga leswi endlaka leswaku mikongomelo ya byona yi nga ha lemukiwiki ngopfu eka rixaka.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.2 XIKONGOMELO

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda. Xikongomelo xin'wana xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa matirhiselo ya ririmi lama hlawulekisaka vuyimbeleri bya xiyimbeleri lexi. Xikongomelo xo hetelela ku ta va ku nyika swibumabumelo leswi fambelanaka ni leswi nga ta kumiwa eka ndzavisiso lowu.

1.3. SWIVUTISO SWA NDZAVISISO LOWU

Swivutiso swa ndzavisiso hi laha mulavisisi a ti vutisaka swivutiso mayelana na nhlokomhaka leyi a lavisisaka yona. Leswi swi endla leswaku a swi kota na ku twisisa ndlela leyi ndzavisiso wu nga pfunaka ha kona eka vahlayi. Eka ndzavisiso wa vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda ku nga va na swivutiso swo fana na leswi landzelaka.

- Xana tinsimu ta Matshwa Bemuda ta swi kota ku tisa ku cinca evanhwini hikokwalaho ka matirhiselo ya yena ya ririmi?
- Xana tinsimu ta Matshwa Bemuda ta swi kota ku humesela hungu ro karhi leri kotaka ku tisa ku cinca eka mahanyelo ya vanhu?
- Xana Matshwa Bemuda u yimbelela hi mikongomelo yihi?
- Xana vuyimbeleri bya yena bya fambelana na vutomi bya namuntlha ke?
- Xana tinsimu ta Matshwa Bemuda ta swi kota ku humesa dyondzo yo karhi erixakeni ra Vatsonga ke?
- Xana vanhu va ti teka tidyondzo leti kumekaka eka vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda ke?

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.4. NKOKA WA NDZAVISISO LOWU

Ndzavisiso lowu wu na ntirho wu nkulu erixakeni laha vuyimbeleri lebyi byi tlangiwaka kona. Vuyimbeleri byi endla leswaku vanhu va hlangana va hanya swin'we, bya dyondzisa, bya hungasa na ku tlhela byi komba ndlela ya mahanyele lamanene emindyangwini. Eka ririmi vuyimbeleri byi pfuna ku endla leswaku ri kota ku phikizana na tindzimi tin'wana leti ririmi rolero ri nga akelana na tona. Vulavisisi lebyi byi ta endla leswaku vanhu va kota ku vona nkoka wa ririmi ra vona leri nga rona ndzhaka leyikulu erixakeni. Vuyimbeleri byi tlhela byi endla leswaku vanhu va suka eka ku vona ririmi ra vona ri ri ra le hansi. Ku endla vulavisisi hi vuyimbeleri lebyi swi ta endla leswaku ririmi ri kota ku tiveka eka tindhawu to tala.

Vuyimbeleri byi na ntirho wa ku langutana na swiphiqo swa vanhu hi un'weun'we. Byi endla leswaku munhu a suka eka mahanyele yo ka ya nga ri kahle na ku va ya nga amukeleki, xikombiso, loko munhu a ri ni xiphiqo xo karhi ivi a kunguhata ku herisa vutomi byakwe. Hileswaku hi ku yingisela vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda munhu a nga huma eka miehleketo ya ku tidlaya hikuva leswi a lavaka ku tidlayela swona u va a yimbelerile hi swona na ku va a komba switshunxo swa xiphiqo xexo. Ku ya emahlweni byi pfuna vayingiseri ku twisisa leswaku swiphiqo swi humelela kun'wana na kun'wana naswona a hi ku hela ka misava ku va munhu a hlangana na swiphiqo. Vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda byi na dyondzo leyi byi yi tisaka erixakeni kambe hikuva byi nga lavisisiwanga vanhu va tsakisiwa hi ku yingisela swichayachayana ntsena. Vulavisisi lebyi byi ta humesela erivaleni dyondzo na hinkwaswo leswi nga pfunaka rixaka.

1.5. VUANDLALO BYA NDZAVISISO LOWU

Ndzavisiso lowu wu kongomisa ngopfu eka Matshwa Bemuda loyi a yimbelelaka vuyimbeleri bya Xitsonga na leswi a nga nghenelerisa swona eku hluvukiseni ka ririmi ra Xitsonga. Ku va vulavisisi lebyi byi kongomisiwa eka vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda, lebyi byi humesaka mahungu ya xiyimo xa le henhla swi endla leswaku ku va na ntlhontlho lowukulu. Eku heteleleni ka vulavisisi lebyi hi ta humesela erivaleni dyondzo leyi vuyimbeleri lebyi byi nga na yona erixakeni ra Vatsonga.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Vulavisisi lebyi a byi nga kongomisi eka swichayachayani, kambe byi ta lavisisa ngopfu eka leswi vuriwaka swi huma hi nomo wa muyimbeleri. Matshwa Bemuda u na tialibamu ta kaye laha yin'we yi nga na tinsimu to ringana khume. Leswi nga endleka leswaku tin'wana ta tinsimu eka tialibamu leti ti nga lavisisiwi hikokwalaho ka leswi ti nga taka ti nga fambeleni na leswi mulavisisi a nga ta va a ri ku swi lavisiseni.

1.6. MAENDLELO

Maendlelo i ndlela leyi mulavisisi a yi tirhisaka ku humelerisa ndzavisiso wa yena. Leswi swi vula leswaku mulavisisi un'wana na un'wana u na ndlela ya yena leyi a vonaka yi fanerile ku yi tirhisa ku humelerisa mhaka leyi a yi lavisisaka.

Vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu byi ta fikeleriwa hi ku tirhisa maendlelo yo karhi ku endlela ku kota ku hlamula swivutiso swa ndzavisiso leswi boxiweke eka 1.3. Nhlokomhaka ya ndzavisiso hakanyingi ya letela muxaka wa maendlelo lama faneleke ku tirhisiwa. Hi marito man'wana, mulavisisi a nga tihlawuleri maendlelo yo karhi hikuva a ya twisisa ngopfu, kambe u boheka na ku leteriwa hi nhlokomhaka ya yena ku ri yi lava vuxokoxoko bya muxaka muni.

1.6.1. Maendlele ya nxopaxopo wa matsalwa

Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa endlelo ra nxopaxopo wa matsalwa. Endlelo leri hi Xinghezi ri vuriwa *Literary criticism*. Maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa ya hlamuseriwa hi Heese na Lawton (1988:6) loko va ku:

> The study devoted to the comparison and analysis to the interpretation and the evaluation of the work of literature.

Timhaka ta nkoka leti boxiweke hi ntshaho lowu i ta *comparison* leswi vulaka ku pimanyisa, *analysis* leswi vulaka ku xopela, *Interpretation* leswi vulaka ku hlavutela, na e*valuation* leswi vulaka ku kambisisa. Leswi swi komba leswaku eka ndzavisiso lowu ku tava ku ri karhi ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

pimanyisiwa, ku xoperiwa, ku hlavuteriwa na ku tlhela ku kambisisiwa. Schrebes (1965:2) u nyika nhlamuselo leyi landzelaka ya nxopaxopo wa matsalwa:

> The business of literary criticism is to distinguish between a good book and a bad one.

Ntshaho lowu wu paluxa mhaka ya leswaku ntirho wa nxopaxopo wa matsalwa i ku hambanyisa eka tibuku ta kahle na leti ti nga riki kahle. Leswi vulaka leswaku ndzavisiso lowu wu nga hi komba ndlela leyi vuyimbeleri byi tlakusaka ririmi hi yona, kumbe ndlela leyi vuyimbeleri byi ri dlayaka ha yona. Leswi swi tava swi ri karhi swi humesa vukahle na vubihi bya vuyimbeleri.

1.6.2. Maendlele ya *textual analyisis*

Maendlelo yan'wana lawa hi nga ta ma tirhisa i ya *textual analysis*. Maendlelo lawa ya humeseriwa erivaleni hi Williamson (2001:27) loko a ku:

> Textual analysis is a way for researchers to gather information about how other human beings make sense of the world.

Ntshaho lowu wu boxa leswaku *textual analysis* i ndlela leyi valavisisi va yi tirhisaka ku kuma mahungu hi ndlela leyi vanhu van'wana va langutaka swilo hi yona emisaveni. Leswi swi fambelanaka swinene na ndzavisiso lowu hikuva hi laha ku humelelaka kahle swendlo leswi endliwaka hi vanhu vo hambanahambana kwala ku hanyeni. Williamson (2001:27) u ya emahlweni a ku nyika nhlamuselo ya *textual analysis* hi ndlela leyi. "Textual analysis is useful for researchers working in cultural studies, media studies." Ntshaho lowu wona wu kongomisa eka leswaku *textual analysis* ya tirhisiwa hi valavisisi lava tirhanaka na ku lavisisa tidyondzo leti fambelanaka na tidyondzo ta swa ndhavuko na swa mahungu. Ntshaho lowu na wona wa ha fambelana na leswi nga ta endliwa eka ndzavisiso lowu hikuva ku lavisisiwa vuyimbeleri bya ndhavuko lebyi na byona byi ngo yingiseriwa kunene.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.7. NHLAMUSELO YA MATHEME

Eka xiyenge lexi hilaha ku nga ta hlamuseriwa matheme yo hambanahambana lawa ya nga tirhisiwa eka ndzavisiso lowu. Xikongomelo i ku endlela leswaku ya twisiseka leswi ya nga tirhisisiwa xiswona. Leswi swi na nkoka hikuva theme rin'we ri nga tirhisiwa hi tindlela to hambana eka tindhawu to hambana. Creswell (2009:39) u hlamusela nhlamuselo loko a ku:

> A section that may be found in research . . . that defines terms that readers may not understand.

Ntshaho lowu wu boxa leswaku nhlamuselo ya matheme i xiphemu lexi kumekaka eka tsalwa ra vulavisisi lexi hlamuselaka matheme lawa muhlayi a nga hlulekaka ku ya twisisa. Eka ndzavisiso loko hi ta nyika nhlamuselo ya matheme lama landzelaka:

1.7.1. Vuyimbeleri

Vuyimbeleri i nhlangano wa marito lawa ya vaka ya ri karhi ya yimbeleriwa hi munhu kumbe hi vanhu lawa nkarhi wun'wana ya nga tlhelaka ya famba kun'we ni swichayachayana. Hi Xinghezi vuyimbeleri byi vuriwa *music.* Nettle (1990:6-7) u humesa nhlamuselo ya vuyimbeleri loko a ku:

> A universal phenomenon, but each culture has its own, and ; learning to understand another culture's music is in many ways like learning a foreign language.

Ntshaho lowu wu boxa leswaku vuyimbeleri byi angarhela swilo swo tala, kambe rixaka rin'wana na rin'wana ri na vuyimbeleri bya rona. Wu tlhela wu ya mahlweni wu kombisa leswaku ku dyondza vuyimbeleri bya ndhavuko wa rixaka rimbe swi fana ni dyondza ririmi rimbe. Leswi swi vula leswaku ku twa leswi tinsimu ta matiko man'wana ti vulaka swona munhu u fanele a va na buku ya xihlamuselamarito kuva yi n'wi pfuna loko a ri karhi a yingisela ku kota ku swi twisisa. Handle ka swona a nga hetelela a nga twangi nchumu ivi swi n'wi veka eka xiyimo xo ka a nga dyondzi nchumu eka vuyimbeleri lebyi a byi yingiserile.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.7.2. Risimu

Risimu ri nga hlamuseriwa tani hi xiphemu xintsongo xa vuyimbeleri lexi vumbiwaka hi rito rin'we kumbe marito yo tala lawa ya nga humesiwaka ku ri na swichayachayana kumbe ku ri hava swichayachayana. Hi Xinghezi risimu ri vuriwa *song*. Musihane (1986:110) u nyika nhlamuselo ya risimu loko a ku:

" … a piece of music by a single voice or many voices with or without instrumental accompaniment…" Ntshaho lowu wu boxa leswaku risimu i xiphemunyana xa vuyimbeleri lexi vumbiwaka hi rito rin'we kumbe marito yo tala lawa heleketiwaka hi swichayachayana kumbe ku ri hava swichayachayana.

1.7.3. Nkongomelo

Leri i hungu leri kumekaka endzhaku ka ku hlaya matsalwa, ku dyondza karhi kumbe endzhaku ka ku yingisela vuyimbeleri byo karhi. Leswi swi vula leswaku nkongomelo wu humela erivaleni endzhaku ka ku va u hlayile kumbe u yingiserile mbulavulo wo karhi. David na van'wana (1991:259) va nyika nhlamuselo ya nkongomelo loko va ku: "Theme is the predominant idea in a piece of writing.

It is the liking idea or message behind the events." Ntshaho lowu wu boxa leswaku nkongomelo i hungu kumbe dyondzo leyi munhu a yi kumaka endzhaku ka ku hlela vutsari byo karhi kumbe mahungu lawa ya humelelaka endzhaku ka ku twa mhaka yo karhi. Pretorius na Swart (1994:4) va nyika nhlamuselo ya nkongomelo loko va ku "…is the message which is embedded in the story."

Leswi swi vula leswaku nkongomelo i hungunkulu kumbe mongo wa xitori xo karhi. Hi ndlela yin'wana a nge swi koti ku vumba mongo wa xitori a nga ri ni vuxokoxoko byo hetiseka bya xitori lexo. Leswi vulaka leswaku handle ka ku va munhu a nga yingiselanga kumbe a nga hlayanga a nge swi koti ku humelerisa nkongomelo wa xitshuriwa kumbe tsalwa ro karhi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.7.4. Nkoka

Nkoka wu nga hlamuseriwa tani hi nchumu lowu wu nga ni ntikelo wo karhi eka vanhu. Hi ndlela yin'wana, swi vula leswaku vanhu va veke ku tshemba eka wona. Hi nga nyika xikombiso hi ku kongomisa ngopfu eka vukhongeri lebyi vanhu kumbe rixaka ro karhi ri tshembelaka eka byona. Vanhu lava va vona leswaku vutomi bya vona a byi hetisekangi loko va nga namarheli eka vukhongeri byebyo. Larry na Mills (1995:259) va nyika nhlamuselo ya nkoka hi ndlela leyi: " … values have been called the evaluative components of our beliefs and attitudes."
Ntshaho lowu wu boxa nkoka ku ri ndlela ya xiyimo xa le hanhla lexi katsaka ku tshemba na mavonele yo karhi ehenhla ka mahanyele yo karhi.

1.7.5. Hungu

Hungu i maendlelo man'wana na man'wana lama ya tirhisiwaka ku fikisa mhaka yo karhi eka vayingiseri. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Stephen (1992:240) loko a ku: "The message is whatever a speaker communicates to someone else." Ntshaho lowu wu kombisa leswaku hungu i ndlela leyi yi tirhisiwaka hi xivulavuri ku va xi vulavula na munhu un'wana. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Houghton (2000) loko a ku:

> A usually short communication transmitted by words, signals, or other means from one person, station, or group to another.

Ntshaho lowu wu boxa leswaku hungu hakanyingi i mahungu yo koma lawa ya fambaka hi ku tirhisa marito, swikoweto na swin'wana ku suka eka munhu un'wana ku ya eka un'wana. Ntshaho lowu wu tlhela wu seketeriwa hi Webster (2014) loko a ku: "An important idea that someone is trying to express in a book, movie, speech . . ." Ntshaho lowu wu boxa leswaku i mahungu ya nkoka lawa munhu a nga ringetaka ku humelerisa vutitwi bya yena eka buku, ntlangu wo nyanyula kumbe mbulavulo. Hi ku komisa hi nga vula leswaku i kuva mahungu ya suka eka munhu wo karhi ya ya eka un'wana.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.7.6. **Swivuriso**

Swivuriso i swigaririmi swa koka erixakeni hikuva rixaka ra swi kota ku ahlula timhaka hi ku tirhisa swona ngopfu ku tshinya eka vanhu lava tlulaka milawu. A hi xiyeni xikombiso lexi landzelaka: *ximita-ntsengele xi tshemba nkolo*. Xivuriso xa muxaka lowu xi nga tirhisiwa ku tsema milandzu ya munhu loyi a nga lo tivangela milandzu ya kona. Babane na Malungana (2001:66) vona va nyika nhlamuselo ya swivuriso loko va ku:

> Xivuriso i xivulwa xa mfuwo xo koma lexi tirhisiwaka
> hi ku angarhela ku paluxa vutlhari bya mutlhokovetseri
> leswaku hakunene u tiva ririmi rakwe hi xiheri.

Swivuriso i ndzhaka ya vutomi leyi hi siyeriweke hi vakokwa wa hina. Kasi hi tlhelo swivuriso a swi hundzuluxeriwi swi yisiwa eka mikarhi ni matlhelo ya riendli. Swi tshamisa sweswi swi nga vumbisiwa xiswona.

1.7.7. **Swivulavulelo**

Swivulavulelo i swikhavisa ririmi leswi hlamuselaka mhaka yo karhi hi ndlela yo ka yi nga kongomi. Babane na Malungana (2001:65) va nyika miehleketo leyi landzelaka mayelana ni swivulavulelo: "Swivulavulelo swi tirhisa ngopfu xirhangi xa nsinya wa riendli **ku** kumbe maendli ya rixaka rin'wana". Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Mushwana na Ndlhovu (1988:212) loko va ku:

> Swivulavulele i swi swivulwa swo kayivela laha marito ya
> tirhisiwaka ya va ni tinhlamuselo to hambana ni leswi hi
> ntolovelo hi tivaka ya vula swona.

Leswi swi kombisa leswaku nhlamuselo ya swivulavulelo a yi humeli erivaleni leswi endlaka leswaku swi nga olovi ku va swi tiviwa hi munhu loyi a nga tiviki ririmi rolero hi ku hetiseka.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.7.8. **Swigego**

Xigego hi xin'wana xa swigaririmi laha ku pimanisiwaka michumu mimbirhi. Kambe ku hambana ka kona i ku nchumu lowu tekeleleke leswi nga swa ntolovelo swa nchumu lowuya wun'wana a wu fananisiwi Kunene, kambe wo va wona hi woxe. Xikombiso, ematshan'wini yo *Magezi u na mahanyele yo fana na ya mbyana* hi vhela hi boxa leswaku *Magezi i mbyana.*

Babane na Malungana (2001:65) va nyika nhlamuselo ya xigego hi ndlela leyi:

> Lexi i xigaririmi xa matimba lexi tirhisiwaka hi vatlhokovetseri vo tala laha va fananisaka minchumu yo hambana ni ndlela yo papalata va nga kongomi xilo lexi va fananisaka xona.

Ntshaho lowu wu seketeriwa hi Hendry (1991:179) loko a ku:

> The figure of speech in which a direct comparison is drawn, without the use of the word like or as, between two unlike things that share a single common quality

Ntshaho lowu wu boxa leswaku xigego i xigaririmi xa matimba laha ku fananisiwaka michumu yo hambana yi endla onge yova yona hi ntiyiso.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.8. MILAVISISO LEYI ENDLIWEKE EKA DYONDZO LEYI

Eka xiyenge lexi mulavisisi u xopaxopa milavisiso leyi endliweke hi valavisisi van'wana. Hileswaku mulavisisi u kanela milavisiso leyi fambembelanaka ni nhlokomhaka leyi a yi lavisisaka.

1.8.1. MOYO .V. (2002)

Moyo eka xitsalwana xa yena xa BA degree eka nhlokomhaka le yi nge " The role of Shona music to the people of Zimbabwe with specific reference to the Mberengwe District." Moyo, eka ndzavisiso wa yena, a lavisisa hi tinsimu ta Xishona Moyo (2005:01) u nyika miehleketo leyi landzelaka:

> . . . music plays a crucial role in the reflection of common values and beliefs of people.

Ntshaho lowu wu boxa leswaku tinsimu ti na nkoka eka vutomi bya rixaka rin'wana na rin'wana hikuva ti komba vun'we ni matitwele ya rona. Moyo a nga khumbanga nchumu hi nhlokomhaka leyi hi nga ku yi lavisiseni. Yena u kombisile hi koka lowu tinsimu ta Xishona ti nga na wona eka vanhu va Zimbabwe. Eka ndzavisiso lowu ku ta langutiwa hi ndlela leyi tinsimu leti ti pfunaka ku kuma switshunxo loko va ri ku ntshinyeni, va tsakile kumbe va ri ku tweni kaku vava. Vanhu va cina loko va tsakile kambe ti tlhela ti nyika vanhu matimba ya ku khomana vava nyandza yin'we loko va ri ku tweni kaku vava, ku fana na loko va heleriwile hi mitirho na ku loveriwa hi varhandziwa va vona. Ku yisa emahlweni hi nga vula leswaku tinsimu leti ti pfuna vatswari ku twisisa vutomi bya masiku lawa lebyi hanyiwaka hi vana va vona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.8.2. RABOTATA T.T. (1991)

Rabotata eka ndzavisiso wa *A survey of traditional songs in Tshivenda* u xopaxopile tinsimu ta ndhavuko ta Vavhenda. Rabotata (1991:01) u ri:

> This dissertation aims at classifying Venda traditional songs. The form, content, delivery and siginificance of these songs will be analysed.

Vulavisisi lebyi byi kombisa leswaku tinsimu ti nga xopaxopiwa hi ku landza hungu, mongo, nkongomelo na dyondzo leyi fikaka eka vanhu hikokwalaho ka tona. Rabotata a languta eka tinsimu ta Xivhenda leti nga hambana swinene na tinsimu ta Xitsonga.

1.8.3. NEMAPATE M.A (1999)

Nemapate eka nhlokomhaka leyi nge, *The structure and the meaning of Tshivenda traditional songs*. U endlile ndzavisiso hi xivumbeko na leswi tinsimu ta ndhavuko ta Xivhenda ti vulaka swona. Nemapate (1999:8) u boxa leswi landzelaka mayelana ni ndzavisiso wa yena:

> The study will attempt to instill a sense of pride in the Tshivenda Songs. Some Tshivenda speaking people think that foreign language like English are superior in terms of the standing of their songs and thus feel ashamed of singing Tshivenda traditional songs.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vavulavuri va Xivhenda va vona tinsimu ta vona ta ndhavuko ti ri hava nkoka loko va ti pimanisa ni ta Xinghezi. Vulavisisi lebyi a byi khumbangi nchumu hi vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda lebyi nga na nkoka eka Vatsonga tani hileswi byi yimbeleriweke hi Xitsonga.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.8.4. RAMURUNZI T.S. (2002)

Ramurunzi u endlile ndzavisiso hi nhlokomhaka ya *The role and significance of Tshivenda Female Initiation songs*. Ramurunzi (2002:07) yena u boxa leswi landzelaka:

> Vavhenda female initiation songs can play an important role in preparating girls for responsible womenhood.

Ntshaho lowu wu tshikelela leswaku tinsimu ta vukhomba ta Vavhenda ti ni xiave eku dyondziseni ni ku lulamisa vanhwana ku suka eka vunhwana ku ya eka vusati. Hileswaku vukhomba lebyi a va ri eka byona a byi va lulamisela ku va vanhu va vutihlamuleri. Ku hambana eka vulavisisi lebyi hi kuma leswaku Ramurunzi u endlile vuyimbeleri bya vukhomba bya Xivhenda ku nga ri bya Xitsonga bya Matshwa Bemuda.

1.8.5. MALULEKE M.S. (1999)

Maluleke u endlile ndzavisiso hi nkoka wa tinsimu ta vana erixakeni. Eka ndzavisiso lowu u tshikelerile mhaka ya ku lemukisa rixaka leswaku va fanele va tekela enhlokweni nkoka lowu tinsimu ta vana ti nga na wona. Maluleke (1999:01) u kombisa xikongomelo xa ndzavisiso wa yena hi ndlela leyi landzelaka:

> . . . ku kombisa nkoka wa tinsimu ta vana erixakeni.
> Hi ta lava ku endla tano hikuva vanhu van'wana a va
> ti tekeli enhlokweni loko va ri karhi va hanya.

Eka ndzavisiso wa yena Maluleke (1999:10) u tlhele a nyika xin'wana xa swikombiso swa tinsimu ta vana eka Vatsonga hi ndlela leyi.

> Pa-pa-pa-pa, la ku hava, la xi kona.
> Pa-pa pa-pa,la ku hava, la xikona

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi ku ya hi ndzavisiso lowu risimu leri ri kongomisa eka ku miyeta n'wana loko a rila. Ku vuriwa leswaku loko mutswari kumbe munhu un'wana lonkulu loko a ri karhi a yimbelela risimu leri u va a ri karhi a phakata n'wana lontsongo emarhameni, ivi n'wana swi n'wi tsakisa a miyela leswi nga tlhelaka swi endla leswaku a etlela vatswari va kota ku tirha. Ndzavisiso lowu hambiloko wu endliwile hi Xitsonga a wu khumbanga nchumu hi vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda.

1.8.6. MABUNDA S.G (2001)

Mabunda u endlile ndzavisiso hi tinsimu ta le mapurasini erixakeni ni nkoka wa tona. Mabunda (2001:01) u ri:

> Hi xitsalwana lexi hi navela ku lemukisa vahlayi hi ta nkoka wa tinsimu ta le mapurasini erixakeni.

Tinsimu leti ti endla leswaku vatirhi va twa swi va olovela ku tirha emapurasini hambiloko va tirha ku tika na kona va tirhela edyambyini. Mabunda (2001:08) u nyika xikombiso xa tinsimu ta le mapurasini loko a ku:

> Chayela, chayela
> Dirayivha – ho!
> Hi ya kayo!
> Chayela, chayela
> Dirayivha – ho!
> Hi ya kayo!

Risimu ra muxaka lowu ri yimbeleriwa hi vatirhi va le mapurasini hi xikongomelo xo nyanyula muchayeri leswaku a tsutsumisa lorhi hi rivilo leswaku va ta hatla va fika ekaya va ya vona mindyangu ya vona. Ndzavisiso wa Mabunda wu khumba ntsena tinsimu ta le mapurasini a wu khumbi nchumu hi vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda lebyi hi nga ku byi lavisiseni.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.8.7. CHAUKE O.R (2004)

Chauke u endlile vulavisisi hi nhlokomhaka ya *The Xitsonga songs: A Socio-linguistic Study*. Ndzavisiso lowu a wu kongomisa ngopfu eka tinsimu ta ndhavuko ta Vatsonga. Eka tinsimu leti u langutisile ngopfu ndlela leyi ti yimberiwaka hi yona, xivumbeko, ndhawu lomu ti yimbeleriwaka kona kun'we ni matirhiselo ya tona.

U avanyise tinsimu ta ndhavuko ku ya hi mitlawa ya tona, ku fana ni ta mimphahlo, tipolitiki, vukhongeri, ngoma ya xinuna na xisati, rirhandzu, vukati, ta le mitirhweni ni tin'wana. Eka vulavisisi bya yena a nga khumbangi vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda lebyi lavisisiwaka eka xitsalwana lexi. Leswi swi vula leswaku vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda a byi se tshama byi lavisisiwa.

1.8.8. BLACKING J (1967)

Blacking u endlile vulavisisi hi tinsimu ta ndhavuko ta Vavhenda. Eka ndzavisiso wa yena u kombisile leswaku vana va Vavhenda va yimbelela tinsimu leti loko va ri karhi va tirha mitirho ya siku na siku. Va nga tiyimbelela loko va ri ku riseni kumbe na madyambu loko va ri ku xuxeni. Vulavisisi bya Blacking a byi kongomisa ngopfu eka vana lava va nga eka malembe ya khumembirhi. Hambiloko tinsimu leti tiyimbeleriwa hi vana, u kumile leswaku eka tona ku na swo tala leswi nga dyondziwaka ni ku pfuna vanhu hinkwavo hikokwalaho ka leswi ti vulaka swona. Tinsimu leti ta dyondzisa ngopfu ti tlhela ti hungasa. Blacking (1967:74) u nyika xikombiso lexi landzelaka xa tinsimu ta ndhavuko loko a ku:

U songo rwa Musadzi.
Matshelo u do tuwa.
Wa sala wo shone.
Khomba dzi mulamboni.
U do mala ufhio
Ndi do mala Mutshekwa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi Xitsonga rinsimu leri riri

U nga bi n'wansati.

Mundzuku u ta famba.

U ta sala u nyuma.

Tikhomba ti le milambyeni

U teka mani.

U ta teka dlakuta.

Mulavisisi loyi u endlile ndzavisiso eka tinsimu ta ndhavuko ta Vavhenda leswi vulaka leswaku ka ha ri na ku laveka swinene ka ku va ku endliwa ndzavisiso hi vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda.

1.9 MAAVANYISELO YA NDZAVISISO LOWU

Ndzavisiso lowu wu xopaxopa tinsimu leti hlawuriweke to huma eka tialibamu ta Matshwa Bemuda. Ku ta tlhela ku lavisisiwa tinsimu to hambana ku ya hi ntirho wa tona, nkoka na dyondzo leyi ti nga na yona erixakeni.

NDZIMA YO 1. Eka ndzima ley hi ta nyika nsusumeto, xikongomelo, maendlelo ya ndzavisiso. Eka maendlele ku ta tirhisiwa maendlele yambirhi ya nxopaxopo wa matsalwa na maendlele ya *contextual.* Ndzima leyi yi tlhela yi kanela hi milavisiso leyi endliweke ni ku nyika matimu ya Matshwa Bemuda

NDZIMA YA 2 Eka ndzima leyi nxopaxopo wa mikongomelo yo kholwa no dyisiwi wu ta endliwa.

NDZIMA YA 3 Nxopaxopo wa mikongomelo yo va vana va pumba vatswari va vona vuloyi na kuva wansati a nga rhandzi vingi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 4 ndzima leyi yi ta nyika nxopaxopo wa mikongomelo yo hambanisa maxaka, vukhongeri, ku hloma na vana evukatini na vubihi bya ku tshemba munghana.

NDZIMA YA 5 ndzima leyi yi ta nyika nkatsakanyo wa ndzavisiso na swibumabumelo mayelana ni milavisiso leyi nga endliwaka ku yisa emahlweni nhlokomhaka leyi nga ku lavisisiweni.

1.10 MATIMU YA MATSHWA BEMUDA

Matshwa Bemuda u velekiwile emugangeni wa ka Nkovani, ehansi ka hosi Xikundu hi 1973. A ri n'wana wa vuntlhanu eka tatana na manana Masingi. U sungurile tidyondzo ta purayimara eTivoneleni hi 1982. U yisile tidyondzo emahlweni exikolweni xa le henhla xa Nghezimani laha a nga tshika eka giredi ya khume.

U sungurile swa vuyimbeleri hi 1991 laha a nga vumba ntlawa wo yimbelela lowu a wu vitaniwa " Freddy Masingi na Magenge Sisters." U cincile vito leri ri ya eka Matshwa Bemuda hi 1996. U sungurile ku kandziyisa vuyimbeleri bya yena eka Risana studios. U kotile ku kandziyisa tialibamu ta nkombo leti a ti tiviwa hi Chomu na Chumu (ku sukela eka 1 ku ya fika eka 9. A tlhela a ya kandziyisa tialibamu timbirhi eka CCP Studios leti na tona a nga tithya Chomu na Chomu.

U kotile no pfuna swiyimbeleri leswi landzelaka: Eckson Maluleke, Florah Chauke, Sunglen Chavalala, Percy Mfana Chavani, Thomas Gezani Mzamani na Mayanda. U sungurile ku vabya a ri eku kandziyiseni ka alibamu ya yena yo hetelela. U hundzile emisaveni hi 2006. U siya mutswari, nsati, vamakwavo vanharhu na vana vanharhu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.11. NKATSAKANYO WA NDZIMA

Eka ndzima leyi hi kanerile hi nsusumeto, xikongomelo, maendlelo, tinhlamuselo ta matheme, na milavisiso leyi endliweke mayelana ni nhlokomhaka leyi nga ku lavisisiweni. Ku tlhele kuva na nongonoko wa ku va ku endliwa ndzavisiso hi muyimbeleri. Ndzima leyi yi hetelele hi ku humesa maavanyiselo ya ndzavisiso lowu kun'we ni matimu ya Matshwa Bemuda.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 2

NXOPAXOPO WA MIKONGOMELO YO KHOLWA NO DYISIWA

2.1 MANGHENELO

Tinsimu ta Boti Skelem na jaha ra mina ti humesela erivaleni swendlo swa munhu loyi a ngkholwa no dyisiwa. Hakanyingi loko munhu a kala a dyisiwa u rivala ekaya ka yena. Leswi swi endla leswaku nsati na vana va sala va hlupheka na ku tlhela va nga tivi leswaku va nga n'wi lavela tlhelo rihi. Hi mikarhi yo tala loko vanhu lava va tlhelela ekaya va va va nga ha pfuni nchumu naswona va nga ri na nchumu hikuva va hetile nkarhi hi ku tirhela mindyangu yo ka yi nga ri ya vona. Tinsimu leti landzelaka hi tin'wana ta leti humeselaka mikongomelo leyi erivaleni.

2.2 TINSIMU LETI NGA TA XOPAXOPIWA

Tinsimu leti landzelaka ti paluxa vubihi bya munhu loyi a nga famba a ya Joni karhi wo leha. Loyi a rivele na leswaku u na le kaya loko swilo swa ha famba kahle. Loko se a nga ha ri na matimba u sungula ku hleketa kaya ka yena laha karhi wo leha a nga ku tsundzuki. Loko se a vuya kaya u va a hluphekile na ku tlhela a nga ha tiviwi hi maxaka ya yena hikokwalaho ka xiyimo lexi se a nga ka xona. Ti hi paluxela wanuna loyi a nga hloma ekaya ka wansati. Munhu loyi a nga lavi ku voniwa hi vanhu lava n'wi tivaka hi ku tiva leswaku va nga vula ku u le kwihi. U ti tumbeta ku ve la a nga kona u le ku xanisekeni leswi endliwaka hikuva a dyisiwile.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.2.1 Boti Skelem

I mani la taku hi lahaya,
Onge i Boti Skelem. X2
Malembe mo tala va ri Joni va nga vuyi,
Swi nga endla ku ri vona. X2
(vahlaveri)
Gayisa ra mukhalabya ra vuya,
Joni yi rahile. X4
(musumi)
Va sukili na ha dyondza B,
Namuntlha ndzi hola na mudende X2.
(vahlaveri)
Gayisa ra mukhalabya ra vuya,
Joni yi rahile.X2
(musumi)
Va kwihi va mum Mkhizi? X2
Boti Makhaveni yindlu yi kwihi?
Laha ku hava munhu,
Mi yo vuyisa nhloko la kaya.
(Vahleveri)
A mi dya betere na mum Mkhize

(Musumi)
Malembe ya khume lama nga hundza X2
A va mi khoma ku fana na tandza X2
Loko mi ya ntirhweni a va mi khapa X2
Namuntlha a va mi khapi hala Giyani X2
A va mi vula dali sweetie X2
Namuntlha veri madala gede hi liya X2

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(Vahlaveri)

A mi dya betere,

Ma ha tiyile. X2

(Musumi)

Hina hi na miti na vana,

"Waar was jy?" X2

Hina hi na miti na vana,

U ta rhuma n'wana n'wamani?,

Wa wena u kwihi? X2

Hina hi na miti na ticece. X2

A wu na nsati u yo vuyisa nhloko,

A wu na nchumu. X2

U yo vuya mahala Joni. X2

(i) Mongo

Risimu leri ri vulavula hi munhu loyi a nga kholwa Joni nkarhi wo leha a ri karhi a hlayisa vavasati va Joni. Loko a vuya u vuye a nga ri na nchumu. Xa yena se a yo vuyela ku dyisa van'wana mbitsi hikuva a khalabyile a tlhela a ri hava nchumu. Nyuku wa yena wu fanile ni wa mbyana hikuva ku hava ni lexi a nga vuya na xona hambiloko a hetile malembe yo tala a ri eku singileni.

(ii) Nxopaxopo

Risimu leri ri hi humesela xifaniso xa munhu loyi ku nga khale a nga vuyi ekaya ka yena. Lexi a xi endla leswaku a nga vuyi i mhaka ya leswi a a dyiwile hi Joni. Munhu wa muxaka lowu u vuriwa kholwa. Nkongomelo wa muxaka lowu wu fambelana ngopfu na leswi Bill na Masunga (1983: 20) va nge "few novelists have moved beyond the parameters of the trite 'Jim-goes-to-

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Johannesburg theme". Hambileswi ntshaho lowu wu vulavulaka hi nkongomelo wa le ka tinovhele, kambe wu ni vuxaka ni nkongomelo wa risimu leri.

Vukholwa bya yena byi paluxiwa hileswi loko a vuya ekaya a nga ha tiveki kahle. Leswi swi paluxiwa hi swivutiso na nhlamulo yo ehleketelela hi muvutisi leyi nge "I mani la taka hi lahaya? Onge i Boti Skelem". Marito lawa ya hi kombisa kahle leswaku munhu loyi se a nga ha tiveki a vo n'wi fanisa kunene. Muyimbeleri u tlhela a hi kombisa vukhale bya ku va munhu loyi a nga famba a nga vuyi hi wona loko a ku: "Malembe mo tala va ri Joni va nga vuyi", "Swi nga endla ku ri vona". Marito lawa ya humesela erivaleni leswaku munhu loyi i khale a fambile lero na ku a nga va a ha hanya a va nga ha swi kholwi.

Muyimbeleri loyi u tlhela a yisa emahlweni ku kombisa vukhale bya ku famba ka munhu loyi a ku: "Va sukile na ha dyondza B" "Namuntlha ndzi hola na mudende". Loko vahlaveri vona va ku "Gayisa ra mukhalabya ra vuya" na "Joni yi rahile". Gayisa i munhu loyi a sukaka eJoni laha a yile ku ya tirhela muti wa yena a vuya ekaya, kambe laha eka risimu leri Boti Skelem a swi vangi tano, handle ka ku tirha va tlhela va vuya vona a vo lo fambela makumu. Laha va nga vuya se va khalabyile. Marito lawa ya kombisa leswaku munhu loyi u sukile ekaya xiyimbeleri lexi xa ha rintsongo swinene. Leswi hi swi vona hi mapimele ya xona ya nkarhi hikuva xi hi kombisa vuhlangi bya xona bya ku va ka ntangha B hi nkarhi wa kona. Laha se a vuyaka xi ri munhunkulu loyi se a nga na muti wa yena na ku va se xi holaka na mudende.

Munhu loyi a dyiwaka eJoni hakanyingi u fika a tirha a va na swilo swa kahle swo fana na yindlu, kambe loko se a nga ha tirhi u hlongoriwa a swi siya. Hikokwalaho muyimbeleri a vutisaka xivutiso xa leswaku: "Va kwihi va mum Mkhize? Boti Makhaveni yindlu yi kwihi?" Marito lawa ya komba leswaku Boti Skelem loko a fika eJoni u tikumerile wansati a tlhela a xava ni yindlu. Kwalaho va rivala ni le kaya. U tlhela a kombisa ngopfu leswi a a khomisiwile xiswona loko swilo swa ha ri kahle. Leswi hi swi twa hi marito lawa landzelaka:

Malembe ya khume lawa nga hundza,
A va mi khoma ku fana na tandza.
Loko mi ya ntirhweni a va mi khapa

© University of Venda

A va ha mi khapi hala Giyani. Ava mi vula Dali Sweetie.

Namuntlha va ri Madala gede hi liya.

Ndzimana yo sungula yi hi kombisa leswaku loko kholwa leri ra ha kota ku tirha kahle a ri ri munhu wa le henhla. Leswi hi swi vona hikuva a khomiwile ku fana na tandza. Lexi kombisaka ku va munhu a khomiwile kahle. Hikokwalaho ka ku va a ri karhi a tirha a vuyisa leswinene a va n'wi heleketa hambi ku ri ntirhweni. Kambe eka ndzimana ya vumbirhi muyimbeleri u boxa leswaku munhu loyi a khomiwile kahle u hlongoriwa a kombiwa ku huma hi gede onge a hi munhu loyi a rhandziwa loko swa ha famba kahle. Marito lawa ya komba hi ku hetiseka leswaku sweswi a nga ha tirhiki a nga ha laveki ku tshama endlwini leyi a yi ri ya yena.

Loko kholwa leri ri hlongoriwa ri tsundzuka ekaya laha a ri nga yi malembe yo tala loko swilo swa ha famba kahle. Loko a vuya se a vuya a kuma leswaku vanhu lavantsongo ka yena va na miti ya vona, kambe yena a nga na lexi nga xa yena hikuva hinkwaswo a swi sele eJoni. Hi twa xiyimbeleri xi ku "Hina hi na miti na vana, va wena va kwihi?'' Marito lawa ya kombisa kahle leswaku munhu loyi a nga vuyangi na nchumu. Hi tlhela hi kuma marito lawa ya tiyisisaka leswaku a ri N'wamavuyantsena loko muyimbeleri a ku:

A wu na nsati u lo vuyisa nhloko,
A wu na nchumu,
U yo vuya mahala Joni,
A wu na nchumu.

Ndzimana leyi yi kombisa leswaku wanuna loyi u yo vuyela ku ta fela kwala kaya a kota ku kuma vanhu vo n'wi lahla. Leswi vulaka ku va se a nga ha koti nchumu hi swona swi nga endla leswaku a hlongoriwa Joni hikuva a ta va khomisa xivixivi loko o tshuka a funye buwa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(iii) Matirhisele ya ririmi

Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisa ririmi ra masiku hinkwawo na ku tlhela a tirhisa swigaririmi swo karhi ku va ri kota ku koka rinoko. Muyimbeleri u tirhisa xihlambanyiso xa "onge i Boti Skelem" leswi kombisaka leswaku ku va munhu loyi a fambile khale swi endla leswaku na lava a nga tswariwa na yena va nga ha n'wi tivi. Muyimbeleri u ri "malembe yo tala va ri Joni va nga vuyi swi nga endla ku ri vona." Laha muyimbeleri u tirhisa ririmi ra masiku hinkwawo ku tshikelela leswaku i khale a fambile a nga ha tiveki lomu a nga kona ko twiwa ntsena leswaku u le Joni. U tlhela a tirhisa xikhovolelo xa "gayisa ra mukhalabya." Gayisa swi vula munhu loyi a tirhaka kule na le kaya loyi loko a vuyile a vuriwaka leswaku i gayisa. Laha swi vula leswaku munhu loyi u yile a ku tirheni a nga vuyi nkarhi wo leha a ya vuya se a kurile a tlhela a nga ri na nchumu xo komba leswaku u vuya ku tirheni. Muyimbeleri u tirhisa xivulavulelo xa ku "Joni yi rahile" lexi vulaka ku va se a hlongoriwile lomu a dyiwile kona eJoni. Hi twa a thathela mhaka ya ku famba ka munhu loyi a ku " va sukile na ha dyondza B namuntlha ni hola na mudende" lexi vulaka ku va munhu loyi a sukile muyimbeleri a ha rintsongo a ya vuya se a kurile. Hi tlhela hi twa ku khovoleriwa ka munhu loyi hi muyimbeleri loko a ku vutisa swivutiso leswi pfumalaka tinhlamulo a ku:

Va kwihi va mum Mkhize?.
Boti Makhaveni yindlu yi kwihi?
Laha ku hava munhu.

Mitila leyi yi paluxa xikhovolelo lexi humesaka tinhlamuselo ta ku va munhu loyi a vuyile a ri hava nsati na yindlu a tlhela a vuya a nga ha pfuni nchumu. U tlhela a ku "mi yo vuyisa nhloko la kaya" lexi nga xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a vuyile a nga ri ha pfuni nchumu. A tlhela a ku "a mi dya betere" lexi nga xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a tiphina hi vutomi. Muyimbeleri u kombisa leswaku munhu loyi vutomi a byi n'wi fambela kahle leswi nga endla leswaku a nga ha tsundzuki na le kaya. U ya emahlweni a tirhisa swivulavulelo a ku " a va mi khoma ku fana na tandza" leswi vulaka leswaku a tshamile kahle a hlayisekile na ku tlhela a tiphina. Hi tlhela hi twa a ku " loko mi ya ntirhweni a va mi khapa a va ha mi khapi hala Giyani". "Ku khapa" i xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a heleketa munhu eka ndhawu yo karhi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Leswi vulaka leswaku muyimbeleri u kombisa leswaku loko munhu loyi swa ha famba kahle a va n'wi heleketa hinkwako kambe loko se va n'wi tshika u famba a nga ri na nchumu onge a nga zanga a tirha. U tlhela a tirhisa ririmi ra varhandzani a ku " a va n'wi vula dali sweetie" leswi vulaka leswaku a rhandziwa swinene, kambe sweswi a nga ha rhandziwiki a nga ha ri nchumu se u humesiwa hi gede ku tlhelela eka rikwavo. Eku heteleleni u tirhisa mavulavulelo ya masiku hinkwawo ya ku " u lo vuya mahala Joni, a wu na nchumu u lo vuyisa nhloko", leswi vulaka leswaku u yo vuyela ku ta fela kwala kaya. Leswi vulaka leswaku loko munhu loyi a suka Joni u siya hinkwaswo leswi a nga swi tirhela malembe a vuya a nga khomangi nchumu leswi kombisaka leswaku u yo vuyela ku ta hlayisiwa hi van'wana laha na loko o tshuka a lovile ku nga ta va ntirho ku n'wi lahla hikuva a nga na nchumu.

(iv) Dyondzo

Risimu leri ri hi dyondzisa leswaku loko munhu a tirha u fanele a hlayisa muti wa yena, hikuva hi wona lowu nga ta tlhela wu n'wi tiyisela hambi swiyimo swi tika. Kambe loko munhu a ya tirhela miti ya van'wana siku a vabyaka ni ku hluleka ku ti tirhela va ta n'wi hlongola a huma a ri hava na nchumu xo ya komba ndyangu wa yena wa ntiyiso. Leswi swi komba leswaku ekaya ka yena u tlhelela ku ya dyisa van'wana mbitsi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.2.2. **Jaha ra mina**

Nuna wa mina wo ndzi tshikisa sweswi pela na vana va wena? X2

Hambi wo tshika mina u nga ndzi endleli nchumu kambe hlayisa vana. X2

(Vahlaveri)

Jaha ra mina wo ndzi tshika naa? X2

(Musumi)

Pela na vana va wena, nuna wa mina. X2

Se wo tshika vana.X2

(Musumi)

Ndzi yo huma fexeni u ngo chuveka rihlampfu. X2

(Vahlaveri)

Yoo! Swa vava ma tiva. X4

(Musumi)

Ndzi humile na ntima hi mbhawula wa swifaki onge ndzi hava nuna. X2

Mina ndzi xavisa na marhumbu exitaratini hi ku fela swihlangi. X2

Nuna wa mina, se wo tshika muti.

(Musimi)

U ndzi tshikela vana va wena, u ya hlayisa va van'wana. X2

(Vahlaveri)

U ta huma hi byebyi loko swi biha swilo. X4

(Misumi)

Joni ya kona u nghene kwihi, nuna wa mina?

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xivambalani xo buba eka vana va wena. X2

U ri wo dyela, kasi wo dyiwa. X3

Nuna wa mina se wo tshika muti. X2

(Vahlaveri)

U ta huma hi byebyi loko swi biha swilo. X2

(i) Mongo

Risimu leri ri vulavula hi wansati loyi a rilaka nuna wa yena loyi a nga famba a ya tshama na un'wana wansati. Wanuna loyi u fambile a tlhela a nga ha hlayisi na vana va yena. Leswi swi endla leswaku wansati loyi a ringeta tindlela to tala leti a ti ta endla leswaku a kota ku hlayisa vana va yena. U tlhela a kombisa leswaku siku leri swi nga ta biha wanuna loyi u ta ku ehleketa ekaya ka yena.

(ii) Nxopaxopo

Risimu leri i risimu ra xirilo leri hi Xinghezi swi vuriwaka *elegy*. Babane na Malungana (2001:55) va nyika nhlamuselo ya xitlhokovetselo xa xirilo loko va ku "lexi xi xitlhokovetselo xa xirilo xa rixaka ra liriki laha ku ririwaka munhu loyi a loveke." Eka risimu leri hi kuma mhaka ya xirilo leyi vangiwaka hi ku siyiwa ka wansati ni vana yi paluxiwa hi marito ya wansati loyi a sumaka loko a ku: "Nuna wa mina wo ndzi tshikisa sweswi pela na vana va wena'' Ntila lowu wu kombisa ku twa ku vava ka manana loyi ku va a tshikiwa a tlhela a nga ha hlayiseriwi na vana va yena. Hi tlhela hi twa vahlaveri va tshikelela ku vaviseka ka manana loyi loko va ku: "jaha ra mina" leswi kombaka ku va manana a rhandza nuna wa yena leswi tlhelaka swi n'wi hlamarisa ku vona a nga ha hlayisiwi hi nuna wa yena. Leswi swi ti komba hi marito ya xivutiso ya "wo ni tshika naa?" lexi nga xivutiso xo pfumala nhlamulo hikuva a nga swi tivi ku u ta n'wi vona kwihi wanuna loyi ku va a ta phofula matitwelo ya yena. Ntila lowu wu kombisa ku va manana loyi a ri ku tweni ku vava hi ku tshikiwa hi munhu loyi a a n'wi tshembile.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Muyimbeleri u ya emahlweni a ringeta ku khongotela nuna ku va a a fanele ku hlayisa vana va yena tanihileswi yena a nga riki ni pulani yo khomeka ya ku hlayisa vana lava. Leswi swi boxiwa hi muyimbeleri hi ndlela leyi: " Hambi wo tshika mina u nga ni endleli nchumu, kambe hlayisa vana". Marito lawa ya kombisa leswaku hambi a nga ha n'wi rhandzi yena, kambe a nga tshiki ku endla timfanelo a endlela vana va yena. Nakambe u tlhela a kombisa ku vaviseka hi ku dyiwa ka nuna wakwe hi marito lama nge: "Ndzi yo huma fexeni u ngo chuveka rihlampfu?'' Nchumu lowu nga "huma fexeni" i nchumu lowu nga ha rhandziwiki kumbe wu nga ha riki na nkoka. Laha wansati loyi a hlamalaka ku va nuna wa yena a nga ha vuyi leswi kombaka leswaku kumbe nkoka lowu a a ri na wona eku sunguleni se wu herile. Leswi hi swi vona hi xivulavulelo xo chuveka rihlampfu lexi vulaka ku va munhu a nga hayi eka ndhawu leyi a a tolovele ku ya eka yona. Kasi vahlaveri va tiyisisa mhaka ya ku vilela ka wansati loyi loko va ku: "Yoo, swa vava mativa'' Leswi kombisaka leswaku wansati loyi u twa ku vava hi leswi n'wi humelelaka swo tshikiwa hi nuna wa yena. Hambiswiritano, hi nga vula leswaku eka ku tshikiwa ka yena lexi a xi n'wi khumba ngopfu ni ku vavisa mbilu yakwe i ku tshikeriwa vana.

Ku dyiwa ka wanuna loyi swi vanga leswaku wansati loyi a tirha ni mitirho leyi loko a a ri na nuna a nga ta yi tirha. Leswi swi paluxiwa hi marito lawa ya nge: "Ndzi hume na ntima hi mbhawula wa swifaki onge ndzi hava nuna. Mhe ni xavisa na marhumbu exitaratini hi ku fela swihlangi" Marito ya ntshaho lowu ya kombisa leswaku wansati loyi u le ku tirheni hi matimba lamakulu ku endlela leswaku vana va yena va etlela va dyile. Ntirho wa kona ku nga ku oxa swifaki na ku xavisa marhumbu.

Ku va nuna wa yena a nga hlayisi vana va yena a ya hlayisa vana va van'wana swi endla leswaku swi va mhaka yo vava eka wansati loyi. Leswi swi paluxiwa hi marito lawa ya nge: "U ndzi tshikela vana lava u ya hlayisa va van'wana". Marito lawa ya hi kombisa kahle leswaku wanuna loyi a a dyiwile hakunene naswona a nga ha ehleketi endzhaku. Leswi swi tlhela swi seketeriwa hi marito ya vahlaveri loko va ku: "U ta huma hi byebyi loko swi biha swilo". Laha ku tirhisiwile xivulavulelo xa "ku huma hi byebyi" lexi vulaka leswaku u ta suka a ri hava nchumu loko a nga ha laveki eka ndhawu yaleyo.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ku dyiwa ka wanuna loyi swi vangela ndlala eka nsati ni vana va yena. Leswi swi paluxiwa hi marito lama nge: "Xivambalani xo buba eka vana va wena. U ri wo dyela kasi wo dyiwa". Laha muyimbeleri loyi u tirhisile xivulavulelo xa "xivambalani xa buba" leswi vulaka kuva ku ri na ndlala emutini.

Marito lawa ya vula leswaku vana va yena va le ku sikeni loko yena hi nkarhi wolowo a a ri ku tiphineni laha a a hlomile kona. Hambiswiritano, eka wansati loyi wanuna loyi a nga tiphini hikuva u ri: "U ri wo dyela kasi wo dyiwa". Hi marito lawa, muyimbeleri u lava ku kombisa munhu loyi a vonakaka onge u le ku tiphineni hi nkarhi wolowo, kambe eku heteleleni u ta ti kuma a lahlekeriwile hikuva leswi a nga ku swi hlayiseni sweswi a hi swa yena.

(iii) Matirhiselo ya ririmi

Eka risimu leri muyimbeleri u ri khavisile hi ku pfa a nghenisa na swikhavisaririmi swo tani hi swivulavulelo. Leswi swi endla leswaku vayingiseri va kokeka rinoko ku va va yingisela ririmi leri nga tirhisiwa. Eka risimu leri hi kuma swivulavulelo swo tanihi leswi: "Ku chuveka rihlampfu", lexi kombisaka ku va munhu a nga ha yi eka ndhawu leyi a toloverile ku ya eka yona. U tlhela a tirhisa xivulavulelo lexi nge: ''Xivambalana xa buba eka vana va wena"'. Lexi xivulavulelo xi hi humesela nhlamuselo ya ku va vana lava va ri karhi va twa ndlala hikuva va nga hlayisiwi hi tata wa vona. Hi tlhela hi kuma lexi nge: "U ri wo dyela kasi wo dyiwa", leswi swi vula ku va munhu a twa onge u le ku tiphineni hi vutomi kasi u le ku lahlekeriweni a tlhela yena n'winyi a nga voni nchumu.

(iv) Dyondzo

Eka risimu leri hi kuma dyondzo ya leswaku munhu a nga fanelangi ku tshika muti wa yena wu sala wu hlupheka yena a ya tirhela miti ya van'wana. Leswi swi vula leswaku hi fanele swilo hinkwaswo leswinene hi swi endla hi swi endlela miti ya hina. Loko munhu a ya hlayisa miti ya vanhu u hela yena a lahlekeriwile handle ka ku vuyeriwa hikuva leswi a vaka a ri karhi a swi tirhela kumbe ku swi hlayisa a hi swa yena.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.2.2 Sivara

(Musumi)

Nuna wa sesi u lunghe ngopfu,

Ku na swin'wana ni swi solaka. X2

N'wina sesi mi n'wi petsile sivara, u nyika na vusiwana. X2

(vahlaveri)

Swi nyika na vusiwana, a he va teke goza. X2

(Musumi)

U huma kwihi sivara, U tikomba a ri na nsati. X2

Xi ta mi ba Xikwembu, loko mi pfula munhu ri lo hosi. X2

(musumi)

Xin'wana na xin'wana o pfumelela,

Ku hava na xin'we a xi alaka. X2

Leswi a hi rirhandzu ku dyisiwa,

Mina nsele n'wina sesi

Loko a vona vanhu o tumbela,

Mina khomba laha mutini. X2

Loko a vona vanhoo! X4

(vahlaveri)

O tumbela ma tiva. X10

(Musumi)

Ku ri mi n'wi dyisile, a swi kohlwi

Ku ri mi n'wi taterile, hi foxolo.

Dyana murhi sivara. X4

Wo aa! X2

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

U nga munyi.

Wo aa! X4

Loyi mi n'wi dyisile.

(Vahlaveri)

O tumbelo mativa. X6

(Musumu)

Ndzi twa hi rhimotu na le gedeni.

Ku ri sivara makoti va kumekile. X2

(Vahlaveri)

Swi tsakisa a ha copeta loko o mi siya mi le khombyeni. X6

(Musumi)

Dyelani mi tiphina, tifenichara ta manyunyu.

Dyelani mi tiphina, hi tigede ta manyunyu.

Dyelani mi tiphina, u mi sapotela tindzisana.

Dyelani mi tiphna u mi sapotela vamakwavo.

Dyelani mi tiphina, tifenichara u lo fusa.

(i). Mongo

Risimu leri ri vulavula hi wansati loyi a nga dyisa wanuna loyi a nga riki wa yena. Loyi se a nga hlomisiwa a nga ha yeki na le kaya. Loyi a vutisiwaka na leswaku sivara loyi u huma kwihi hikuva swa tikomba leswaku u na nsati. U tlhela a byeriwa leswaku swi kahle sweswi a ha hanyaka loko o fa va va ri khombyeni.

(ii). **Nxopaxopo**

Risimu leri ri thyiwile vito ra "sivara" leswi vulaka ku va munhu a tekile sesi wa un'wana. Kambe laha eka rona muyimbeleri u kongomisa eka munhu wo karhi loyi a tshamaka na wansati

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ekaya ka wansati. Munhu loyi swi ti kombaka onge u lo dyisiwa swin'wana leswi n'wi endlaka a nga tlharihanga. Muyimbeleri u ri:

Nuna wa sesi u lunghe ngopfu.
Ku na swin'wana ni swi solaka.
N'wina sesi mi n'wi petsile sivara
U nyika na vusiwana.

Ndzimana leyi yi kombisa leswaku sivara maendlele ya kona yo lungha ya tlurile mpimo. Leswi swi endla leswaku makwavo wa loyi wa xisati a ehleketa leswaku sesi wa yena va nga va va n'wi dyisile kumbe ku endla swin'wana leswi phutisaka wanuna loyi. Leswi swi tlhela swi seketeriwa hi marito ya vahlaveri loko va ku "ahee! Vateki goza" leswi vulaka leswaku ku na swin'wana swi nga endliwa ku za va kala va kota ku teka wanuna loyi va ta tshama na yena. Muyimbeleri u ya emahlweni loko a ku:

U huma kwihi sivara.
U tikomba a ri na nsati.
Xi ta mi ba Xikwembu.
Loko mi pfula munhu rilo hosi.

Ndzimana leyi yi kombisa ku va muyimbeleri a ri ku hlamaleni ka munhu loyi a pfumelelaka ku phutisiwa ku ri leswaku wa tikomba ku u na muti wa yena na miehleketo ya yena leyi nga helela. U kombisa leswaku ku phutisa munhu hi ndlela leyi a swi kahle hikuva Xikwembu xi rhandza leswaku hi endlelana swa kahle tani hi vana va xona. Muyimbeleri u boxa swendlo swa munhu loyi loko a ku:

Xin'wana na xin'wana o pfumelela
Ku hava na xin'we a xi alaka.
Leswi a hi rirhandzu ku dyisiwa.
Mi na nsele n'wina sesi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Muyimbeleri u paluxa leswaku munhu loyi u pfumela xin'wana na xin'wana hambiloko xi nga ri kahle. Leswi nga rivaleni hileswaku u dyisiwile kumbe u endliwile swin'wana leswi nga endla leswaku munhu loyi a phuta. Muyimbeleri u tlhela a boxa leswaku munhu loyi a swi koteki ku va a vona kumbe ku tiviwa hi maxaka ya yena loko a ku "loko a vona vanhu o tumbela, mi na khomba la mutini". Hi ndhavuko wa Xitsonga khomba loko yi nghena yi fanele yi kala yi huma yi nga voniwanga hi vavanuna kumbe vanhu lava nga khombangiki. Munhu loyi na yena u fanisiwa na khomba hikuva a swi nga laveki leswaku a vonaka. Muyimbeleri u tlhela a ya emahlweni a tiyisisa mhaka ya ku dyisiwa ka munhu loyi loko a ku:

Ku ri mi n'wi dyisile.
A swi kohlwi.
Ku ri mi n'wi taterile, hi foxolo.

Mitila leyi yi humesela kahle mavonele ya muyimbeleri ya leswaku swi kona swi nga endliwa hi sesi wa yena ehenhla ka munhu loyi. U kombisa mitirho ya sivara wa yena ya leswi a swi endlelaka sesi wa yena loko a ku " ndzi twa hi rhimoti na le gedeni. Ku ri sivara makoti va kumekile". Marito lawa ya kombisa leswaku munhu loyi u tirhela mhani loyi ku nga ri ku tirhela ekaya ka yena. Vahlaveri na vona va sola maendlelo lawa loko va ku " swi tsakisa a ha copeta. Loko o mi siya mi le kombyeni." Marito lawa ya vula leswaku swi kahle sweswi a ha hanyaka kambe loko o tshuka a file va ta hlupheka hikuva ku lahla munhu wo ka u nga n'wi tivi a swi olovi. Muyimbeleri u ya mahlweni a humesa leswi tirhiwaka hi sivara a ku:

Dyelani mi tiphina, tifenichara ta manyunyu.
Dyelani mi tiphina, hi tigede ta manyunyu.
Dyelani mi tiphina, u mi sapotela tindzisana.
Dyelani mi tiphina, u mi sapotela vamakwavo.
Dyelani mi tiphina, tifenichara u lo fusa.

Ndzimana leyi yi humesela erivaleni mitirho ya wanuna loyi ya ku endla hinkwaswo a endlela sesi loyi ku ri hi leswaku na yena u na muti wa yena lowu sweswi a nga wu tshika a nga wu endleliki nchumu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(i). Matirhiselo ya ririmi

Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisile ririmi ra masiku hinkwawo na ririmi ro gega laha a tirhiseke swivulavulelo. Leswi swi endla leswaku risimu leri ri koka rinoko ra vayingiseri. U tirhisa xivulavulelo xa ku "ku lungha ngopfu" lexi vulaka ku va munhu a phutile. U tlhela a ku "mi n'wi petsile" lexi vulaka ku va munhu a endliwile swin'wana leswi endlaka leswaku a phuta.Vahlaveri na vona va yisa emahlweni va humesa xivulavulelo lexi kombisaka leswaku munhu loyi u endliwile swin'wana loko va ku "Ahe va teke goza" leswi vulaka leswaku ku endliwile swin'wana leswi endlaka leswaku munhu loyi a phunta.

Muyimbeleri u ya emahlweni a humesa xivulavulelo xa "ku pfula munhu ri lo hosi" lexi vulaka ku hundzuluxa miehleketo ya munhu a ri karhi a voniwa. U tirhisa xivulavulelo xa "ku dyisiwa" ku kombisa leswaku leswi a swi endlaka a nga va a dyisiwile murhi wo phuntisa. U tlhela a ku "mi n'wi taterile hi foxolo" lexi nga xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a dyile murhi wo tala lowu wu tirhaka swinene. Muyimbeleri u ya emahlweni a khavisa risimu leri hi ku tirhisa xivulavulelo lexi kombisaka leswaku swi kahle sweswi munhu loyi a ha hanyaka loko a ku "swi tsakisa a ha copeta". Leswi vulaka leswaku swi kahle sweswi a ha hanyaka "loko o misiya mi le khombyeni" leswi vulaka leswaku loko o fa a fela ka vona swi ta va karhata. U ya emahlweni a ku "dyelani mi tiphina" lexi nga xivulavulelo lexi vulaka leswaku tiphineni swinene hi swilo leswi munhu loyi a mi endlelaka swona.

(ii). Dyondzo

Risimu leri ri hi dyondzisa leswaku vanhu va swi kota ku cinca miehleketo ya munhu hi ku n'wi dyisa leswaku a nga ha ehleketi ekaya. Ri tlhela ri dyondzisa leswaku vanhu va nga fambi va hlayisa miti ya van'wana va tshika ya vona. Loko hi ya emahlweni hi tlhela hi kuma dyondzo ya leswaku ku tshama na munhu loyi hi nga swi tiviki ku u huma kwihi a swi kahle hikuva loko munhu yaloye o fa ku hava laha hi nga ta tivisa kona hambi ku ri ku n'wi lahla a swi olovi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.2.3 Xinyumbadzana

(Musumi)

I nhlata muni wo rhandza muceri wu venga mubyari.

I nhlata muni wo rhandza muceri wu zondha mubyari.

N'wana wa xinyumbedzana i nkateko khombo u verengela evukweni.

(Vahlaveri)

U xinyumbadzana n'wana bava u verengela evukweni. X6

(Musumi)

Vele ra manana ri hava xilondza tiva ku wena u wa nkhava.

Dzamu ra manana ri hava xilondza tiva ku wena u wa dzovo

A wu va wisisi mana wa wena ku rhwala mbhawula wa swifaki ke? X2

U ya sapota dzana evukweni u tshika mutswari na tindzisana ke?

U ya sapota dzana vukon'weni u tshika mutswari na tindzisana ke?

Ndzi ri ma va bolela matamatisi mhani wena wa ha famba u hlomahloma xem.

(Musumi)

Tindzisana ta nsati ti le tiyunivhesiti hi mali ya wena,

Kambe u tsandzeka vamakwavo wa wena ku va xavela na xitanghwana. X2

(Vahlaveri)

Mamazala u tswarile jaha ra xiverengi. X6

(Musumi)

Rhandzunula qhondho

Rhandzunula nhloko.

Se ku hloma vavanuna handle ka vavasati. X2

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

U va byela va ta va ta ku lovola. X2

Loko a ku ri wena u hlomisile a hi ta ya hi ya lovola. X2

Se va hlomisile wena a va ti va ta lovola. X2

(Musumi)

Xinkavana xa wena xi sele kona kwaleyo u nga hloma kona ke?

Xinkavana xa wena xi sele kona kwaleyo u nga tlhaka kona ke?

(Vahlaveri)

U humile ntlhohe makwerhu hi ku tshama endlwini. X6

(Musumi)

U tumbela na maxaka

Sivara makotee! Vuya ekaya. X2

Kentucky evukweni, mhani va xeva hi guxe. X2

Sivara makotee! Vuya ekaya. X2

(i). Mongo

Risimu leri ri vulavula hi wanuna loyi a nga suka a ya hlomela wansati eka vona. Wanuna loyi u tshikile ku hlayisa mhani na tindzisana ta yena a ya hlayisa va le vukweni. A tlhela a yisa vamakwavo va nsati etiyunivhesiti, kambe a tsandzeka ku yisa vamakwavo va yena.

(i). Nxopaxopo

Risimu leri ri thyiwile "Xinyumbadzana", leswi vulaka n'wana loyi a tekaka vatswari va yena va nga ri nchumu, kambe a teka vatswari va nsati va ri va nkoka na ku tlhela a va rhandza ku tlula mpimo. Risimu leri ri yelana ni xitlhokovetselo xa Malungana na Babane xa xitsemanyumba Leswi swi seketeriwa hi marito ya muyimbeleri ya ku: " I nhlata muni wo rhandza muceri wu zonda mubyari". Marito lawa ya hi nyika nhlamuelo ya leswaku i munhu muni wo venga mutswari wa yena a ya rhandza mutswari wa u'wana. Leswi swi vula leswaku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

munhu loyi a nga ha lavi ku tiva leswaku mutswari wa yena na tindzisana va sala va hanyisa ku yini. Hi tlhela hi twa muyimbeleri a ku, "n'wana wa Xinyumbadzana i nkateko khombo". Marito lawa ya hi komba leswaku ku va na n'wana i nkateko eka mutswari un'wana na un'wana, kambe loko se u nga ha vuyeriwi hi nchumu eka n'wana loyi u nga n'wi tswala swi hundzuka khombo. Vahlaveri vona va kombisa ku va munhu loyi a nga tirheli ekaya ka yena va ku: "U Xinyumbadzana n'wana bava u verengela evukweni". Marito lawa ya ha tshikelela mhaka ya leswaku hinkwaswo leswi a swi tirhaka u swi yisa evukweni bya yena ekaya va sala va hlupheka.

muyimbeleri u tlhela a vula marito lawa ya kombisaka leswaku mutswari i munhu loyi a nga na nkoka eka munhu un'wana na u'wana a ku: Vele ra manana ri hava xilondza tiva ku ri wena u wa dzovo". Leswi swi kombisa leswaku mutswari u ta tshama a ri wa nkoka eka n'wana wa yena. Muyimbeleri loyi u tlhela a kombisa ku va mutswari a tirha ku vava, kambe a ri na n'wana loyi a tirhaka loyi a nga n'wi tshika a ya tshama evukweni. Muyimbeleri u ri " Ndzi ri ma va bolela matamatisi mhani wena wa ha famba u hlomahloma xem". Leswi swi kombisa kahle leswaku mhani wa yena u sala a hanya ku vava yena a ha yile a ya tirhela vakon'wana.

Xinyumbadzana loyi u tlhela a yisa vana va le vukweni eswikolweni leswo durha kambe a tsandzeka ku dyondzisa lava a nga tswariwa na vona. Leswi paluxiwa hi marito yo twisa ku vava lawa ya nge: " Tindzisana ta nsati ti le tiyunivhesiti hi mali ya wena, kambe u tsandzeka vamakwavo va wena ku va xavela na xitanghwana". Marito lawa ya tlhela ya va xitsundzuxo leswaku munhu loyi a fanele a hlayisa tindzisana ta yena ku ri na ku heta mali eka vanhu lava nga taka va nga n'wi pfuni hi nchumu.

Vahlaveri va humesela ku tiphina ka mukon'wana hikuva a hlayisiwa hi munhu loyi a nga ha tirheliki ekaya ka yena va ku: "Mamazala u kumile jaha ra xiverengi". "Mamazala" i rito ra Xizulu leri vulaka mhani wa nsati. Leswi hi humeselaka nhlamulo ya ku va va kumile n'wana loyi a va tirhelaka kambe va nga n'wi tswalangi. Muyimbeleri u kombisa ku biha ka maendlelo lawa hi ku boxa leswi: "rhandzunula qhondho, rhandzunula nhloko". Ku rhandzunuliwa swi vula ku va munhu a tshunguriwa hi tin'anga ku endla leswaku miehleketo ya yena yi vuyelela eka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leswi a yi ri xiswona eku sunguleni. Eka risimu leri ya kombisa leswaku leswi munhu loyi a swi endlaka a cinca hikuva a swi kahle.

Muyimbeleri u tlhela a tikomba a hlamarisiwa hi ku hundzuka ka mitolovelo ya vutomi ya ku va wanuna se ku ri yena a yelaka wansati ku nga ha ri wansati a yelaka wanuna. Leswi hi swi twa hi marito lawa ya nge: "se ku hloma vavanuna handle ka vavasati". Muyimbeleri u tlhela a kombisa ku cinca loku a ku: " U va byela va ta va ta ku lovola". Leyi i mhaka leyi loko ku hlomile wansati muti lowu wa ka va wanuna wu faneleka ku yi endla. Hikokwalaho ka ku hundzuka ka swilo a va yi va ya lovola.

Muyimbeleri u ya emahlweni a vutisa hi lomu munhu loyi a hlomeke kona a ku: " Xinkavana xa wena xi sele kona kwaleyo u nga hloma kona ke?" Ku va xinkavana xi sale endhawini yo karhi swi kombisa laha munhu yaloye a nga tswariwa kona. Laha xivutiso lexi xi tirhisiwile tani hi xitsundzuxo xo lava ku komba munhu loyi laha ku nga na vatswari va yena. Hi tlhela hi kuma ku va leswinene swi ri karhi swi yisiwa evukweni kambe ekaya ka yena ku ri karhi ku dyiwa ku vava. Leswi swi paluxiwa hi marito ya muyimbeleri lawa ya nge: "tikentucky evukweni, mhani va xeva hi guxe". *Tikentucky* i nyama ya huku leyi swekiwaka hi vuswikoti lebyikulu leyi tlhelaka yi rhandziwa hi vanhu. Kasi guxe i xixevo xa ndhavuko wa Vantima lexi khiwaka emasin'wini. Lexi xi nga rhandziwiki hi vanhu vo tala, va nga dya hi ku va to yini. Marito lawa yo kombisa leswaku leswinene hinkwaswo swi endliwa evukweni loko ekaya ku ri karhi ku hanyiwa hi rikoko ra xilondza.

(i). Matirhisele ya ririmi

Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisa swivuriso swo tanihi: "I nhlanta muni wo rhandza muceri wu venga mubyari". Xivuriso lexi xi vula ku va munhu a sukela mutswari wa yena a ya rhandza mutswari wa un'wana. Leswi swi fananisiwaka na ku va munhu a nga byala mihlanta leyi loko se ku fika nkarhi wa ku yi tshovela yi nga ha n'wi faneliki, kambe ku va na va'wana vanhu lava nga ta dya handle ka loyi a nga yi byala. Hi tlhela hi kuma xivuriso lexi nge: "vele ra manana ri hava xilondza", lexi vulaka ku va mutswari a ri hava xisolo mikarhi hinkwayo. Leswi swi vula leswaku munhu loyi a fanele a vona leswaku mutswari a nga twi ku vava hi swendlo swa yena

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

hikuva loko a hlangana na swo biha hi yena a nga ta twa ku vava. Hi tlhela hi kuma xivulavulelo lexi nge: "ku sapota dzana", lexi vulaka ku va munhu a hlayisa vanhu vo tala a tshika lava a fanele a hlayisa vona lava na kona va nga talangiki. Muyimbeleri u nghenisa xivulavulelo xa "Ku boleriwa hi matamatisi" lexi vulaka ku va munhu a ri ku tikeriweni hi vutomi. Mhaka leyi yi kombisa leswaku mutswari wa yena u le ku ringeteni na ku xavisa matamatisi ku ringeta ku antswisa vutomi kambe a nga xaveriwi leswi endlaka leswaku ya bola. Xivulavulele xin'wana hi lexi nge : "ku rhanungula nhloko", lexi vulaka ku va munhu a fanele ku cinca eka vutomi byo ka byi amukeleki a endla leswi amukelekaka. Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku munhu loyi a fanele a tlhelela eka mahanyele ya yena lawa a hanya wona loko a nga se ya phuta le vukweni.

(ii). Dyondzo

Eka risimu leri hi kuma dyondzo ya leswaku munhu u fanele ku tirha na ku sapota vatswari va yena na tindzisana ta yena. U fanele ku vona leswaku tindzisana ta dyondza hikokwalaho ka yena. Loko a fanele a sapota evukweni a ngo ho pfuna ku nga ri ku tlhela munhu a ya tshama kona a nga ha vuyi ekaya.

(iii). **Ku yelana ka tinsimu leti nga laha henhla.**

Risimu leri ra Boti Skelem na ra jaha ra mina ti fanana hikuva ti vulavula hi vavanuna lava va sukelaka mindyangu ya vona va ya hlayisa ya van'wana. leswi vangiwa hikuva vavanuna lava va rhandzanile na vavansati lava va fikaka vava dyisa murhi lowu nga endla leswaku va phuta va rivala leswaku va na mindyangu. Leswi swi tikomba hikuva eka risimu leri ro sungula munhu wa kona loko a vuya a tikomba a hlongoriwile a siya nhundzu ya yena leyi a nga yi tirhela nkarhi wo leha.

Kasi eka risimu ra "jaha ra mina" na rona munhu wa kona u sukele muti wa yena a ya tshama evukweni. Leswi na swona swi tikombaka a dyisiwile hikuva loko a nga dyisiwanga a ta swi ehleketa leswaku u na vana lava a fanelaka ku va hlayisa. Kambe u tshika vana va yena va dlawa ndlala a hlayisa lava vo ka va nga ri va yena.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Risimu ra xinyumbadzana ri hi humesela xifaniso xa munhu loyi a nga dyisiwa, leswi nga endla leswaku a suka ekaya ka yena a tshika vana, vamakwavo na vatswari a tirhela vukweni. Leswi swi tikomba hikuva hala ekaya ka yena ku sala ku hluphekiwa kambe le vukweni a hlayisa ku fika laha a yisaka na tindzisana ta nsati eswikolweni swo durha ku fana na le tiyunivhesiti. Leswi loko u nga dyisiwangi u nga rhangaka u vona leswaku ekaya ka wena xa dyondziwa xikolo.

2.3 NKATSAKANYO WA TINSIMU LETI KOMBISAKA VUBIHI BYA KU KHOLWA NA KU DYISIWA GONGONDHELA

Eka tinsimu leti hi kuma mhaka ya vubihi bya ku kholwa ka vavanuna eJoni. Mhaka leyi yi dyela vanhu nkarhi hikuva hi mikarhi yo tala loko munhu a vuya endzhaku ka ku kholwa swi tele ku va a vuya a nga ri na nchumu. Swilo leswi a vaka a swi hlengeletile evuton'wini u hlongoriwa a nga teki na xin'we xa swona. Leswi swi vangiwa hikuva vanhu va tiphuntisa va sukela mindyangu ya vona yi sala yi hlupheka. Loko se munhu a vuya u hundzuka ndzhwalo eka van'wana hikuva u va a ri hava muti. Hambi ku tiviwa u kuma leswaku vanhu lava nga kona vo tala a va n'wi tivi. Hi mikarhi yo tala vanhu lava va hlongoriwa loko se swi vonaka leswaku vutomi bya vona a bya ha ri kule no hela. Se loko a vuya u vuyela ku lahliwa hi maxaka ku ri leswaku yena a nga lahlanga ni munhu ni un'we wa xaka ra yena.

Eka tinsimu leti hi kuma leswaku vanhu va endla swilo swo ka swi nga fanelanga ku va va nga swi endla ku fana na ku tshika mindyangu ya vona va ya tirhela evukon'wanini. Ku hlayisa vakon'wana a swi bihanga kambe loko se munhu a sukela vatswari va yena a nga va hlayisi a nga lavi ku tiva hambi ku ri rihanyo ra vona swi hundzuka mhaka yo ka yi nga ri kahle. Kambe munhu loyi hikuva swi endliwa a dyisiwile a nga koti na ku swi vona leswaku vutomi lebyi a byi hanyaka a byi amukeleki.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.4 NKATSAKANYO WA NDZIMA

Eka ndzima leyi hi xopaxopile minkongomelo ya ku va vanuna va kholwa eJoni ivi va hetelela va tshikile mindyambu ya vona. Kambe lexi hlamarisaka hileswaku endzhaku ka ku dyela eJoni loko va dyuhala va hlongoriwa va vuya va nga ri na nchumu emakaya ya vona. Leswi swi vangiwa hikuva vanhu va tiphuntisa va sukela mindyangu yi sala yi hlupheka. Loko se munhu a vuya u hundzuka ndzhwalo eka van'wana hikuva u va a ri hava muti. Hambi ku tiviwa u kuma leswaku vanhu lava nga kona vo tala a va n'wi tivi. Hi mikarhi yo tala vanhu lava va hlongoriwa loko se swi vonaka leswaku vutomi bya vona a bya ha ri kule no hela. Loko a vuya u vuyela ku lahliwa hi maxaka lava yena a nga va landzula eka mikarhi a hi tiphina ni vavasati va Joni lomu a khorwile kona.

Eka tinsimu leti hi kuma leswaku vanhu va endla swilo swo ka swi nga fanelanga ku fana na ku tshika mindyangu ya vona va ya tirhela evukon'wani. Ku hlayisa vakon'wana a swi bihanga, kambe loko munhu a sukela vatswari va yena a nga va hlayisi a swi amukeleki.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 3

3.NXOPAXOPO WA MIKONGOMELO YA VUBIHI BYO VA VANA VA PUMBA VATSWARI VULOYI NO VA WANSATI A NGA RHANDZI VINGI

3.1. MANGHENELO

Eka ndzima leyi ku kaneriwa hi mikongomelo ya swivangelo leswi endlaka leswaku vana va pumba vatswari va vona vuloyi. Leswi swi vaka swi hlohleteriwa hikuva vana lava va tekile vavasati lava va nga rhandziki vatswari va vona. Vavasati lava va tshama va ri karhi va lukelela mahungu lawa ya lwisaka vanuna va vona na vingi hi xikongomelo xo lava ku va hambanyisa. Leswi va swi endla hi ku tiva leswaku loko va lwile va nge he fambelani leswi vulaka leswaku hambiloko vavasati lava vo hanya vusopfa ku hava munhu loyi a nga ta swi humesa hikuva vatswari a va ha swi koti ku tshinela kusuhi na vana va vona.

3.2. NXOPAXOPO WA TINSIMU LETI NGA HLAWURIWA

3.2.1. Ndzi nyizeleni

(Musumi)
Ndza mi kombela vananga, langhani switandi swi nga si hela. X2
Swinsatana swa n'wina leswo tekiwa mahala swi ni pumba na vuloyi a ha ha twanani.
Swinsatani leswi, leswo tekiwa mahala swi ni pumba na vuloyi a ha ha twanani.

(Vahlaveri)
Ndzi nyizeleni vanangaa! X6

(Musumi)
Ntima wa mina wa ndzi pumbisa minoo!
Ntima wa mina wa ni pumbisa mbavoo!
Maphundu ya mina i mhaka yikulu la ekaya .X2

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mavondlo ya mina, se ya mile tinsiva.
Mavondlo ya mina, se ya mile timpapa.
Mavondlo ya mina, se milomo yi tiyile.
Mavondlo ya mina, se ya tiva no jovota. X2

(Musumi)
Mi hlahluve kwihi vananga, mi ngo ni sukela mi ku na loya.X2

(Vahlaveri)
Hi ri vana va cema na vusiku, va ri kokwana hi lava va hi tova. X6

(Musumi)
Ndzi mi kurise ku vava ndzi mi ondla, loko mi teka vasati se na mi loya naa? X2
Mi humile exiporweni hi ku xisa hi vasati, ti "vat en sit" ta mi lahla vananga
Mi humile exiporweni hi ku xisa hi vasati, ti "vat en sit" ta mi hoxa vananga. X2
Vanangaa! Vasati va n'wina hi vo vatswari naa? X2
Vanangaa! maphundu ya mina i mhaka yi kulu la ekaya.

(Musumi)
Swi ni nyumisa na ku fambafamba na vakhalabya kuloni, hala byaleni.
Tiko hinkwaro ro huu! hi ku pumbiwa vuloyi ni nga loyi ma swi tiva.
Ndzi mi kurise hi nyama ya vanhu naa? mi ngo ndzi pumba.

(Vahlaveri)
A xitaratini loko ndzi famba na swihlanginyana swi ri noyi hi luya. X6

(Musumu)
Mi cherile moya ka valala va minoo! no qoka thayele mi ndzi nga loyi ma tiva.
Ndzi twa ku vava, mavondlo lawa ndzi lo kurisa. X2

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(i). Mongo

Risimu leri ri vulavula hi mukhalabya loyi a rilaka hi ku pumbiwa vuloyi hi vana va yena. Vana lava loko se va kurile va teka vavasati va n'wi jikelaka va n'wi dumisa etikweni hinkwaro ku yena wa loya. Va vula leswaku ku rila ka vana va vona swi vangiwa hi yena. Ku twa ku vava ka yena ku endla leswaku a va vona swi antswa ku va vana lava va huma va ya switandzini swa vona a ta kota ku sala a hanya kahle.

(ii). Nxopaxopo

Eka ndzimana yo sungula muyimbeleri u kombisa ku va mukhalabya a nga ha tiphini hi ku tshama na vana va yena hikwalaho ka swiendlo swa vona swa ku n'wi pumba vuloyi. Leswi swi paluxiwa hi marito lawa ya nge:

> Ndza mi kombela vananga
> Langhani switandzi swi nga si hela.
> Swisatana swa n'wina leswo tekiwa mahala swi ndzi
> pumba na vuloyi a haha twanani.

Eka ndzimana leyi muyimbeleri u kombela vana va yena leswaku va huma switandzi hikuva vingi va yena va n'wi hembela hi ku vula leswaku wa loya, se ka holoviwa a ka ha twananiwi laha mutini. Eka ndzimana leyi muyimbeleri u tirhisa marito yo kombisa ku va vingi va ha ri vantsongo na ku va miehleketo yi nga si va yikulu a ku "swinsatana swa n'wina leswo tekiwa mahala." Rito "swinsatana" i ntsongahato wo nyadza, wo tekela ehansi vavasati naswona ri kombisa ku va vanhu va kona va tekiwile va ha ri va ntsanana. Loko a ku leswo "tekiwa mahala" u vula leswaku vavasati lava va tekiwile va nga lovoriwangi leswi na swona a swi solaka hikuva va nga va va nga layiwanga emakaya. Vahlaveleri va tiyisisa xikombelo xa mukhalabya eka vana va yena loko va ku: " Ndzi nyizeleni vananga!" Eka risimu leri hi twa xiyimbeleri xi ri karhi xi xopaxopa swihoxo hi ku ehleketa leswaku hi swona swi endlaka leswaku vingi kumbe vana va yena va n'wi pumba vuloyi kumbe ku n'wi nyenya loko a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntima wa mina wa ndzi pumbisa minoo!

Ntima wa mina wa ndzi pumbisa mbavoo!

Maphundu ya mina i mhaka yikulu la kaya.

Eka ndzimana leyi ku va mukhalabya loyi a timile a tlhela a va na maphundu u ehleketa leswaku hi swona swi endlaka leswaku a va munhu loyi a faneriwaka hi vuloyi. Hi tlhela hi twa muyimbeleri a ku. "Mavondlo ya mina se ya mile tinsiva. Mavondlo ya mina se ya mile timpapa. " Eka mitila leyimbirhi muyimbeleri u tirhisile ririmi hi ndlela yo gega ku hlamusela leswaku vana va yena se va cincile, a ka ha ri vona lava a va tivaka. Vondlo i n'wana wa xinyenyani loyi loko ra ha ri ritsanana ri ngo yiseriwa swakudya hi mana wa rona. Kambe loko se ri mila timpapa swi vula leswaku ri fanele ku dyondzisiwa ku haha ku va ri ta kota ku ti lavela swakudya hi roxe. Mutswari u hi komba leswaku vana va yena se va ti twa va kurile ku kala va kota no vona leswaku a nga kahle se swa antswa va ya tshama ekule va hambana na yena.

Muyimbeleri u ya emahlweni a humesa xigego ku hlamusela leswaku vana va yena se va kota na ku vulavula va humesa marito yo vava kumbe ku tika eka mutswari wa vona loko a ku: "Mavondlo ya mina se milomo yi tiyile. Mavondlo ya mina se ya tiva no jovota." Loko vondlo ri tiyerile nomo ri kota no jovota swi vula leswaku se i xinyenyani lexi nga ti lavelaka swakudya hi xoxe handle ka ku laveriwa hi swin'wana. Leswi vulaka leswaku vana lava na vona se va kurile ku ringana ku va va nga tihlayisa handle ka kuva va ha hlayisiwa hi mutswari.

Mukhalabya u hlamala ku va vana va yena va sungula mhaka leyi yo chavisa yo pumba hi ku lava ku tiva lomu va swi kumaka kona a ku " Mi hlahluve kwihi vananga. Mi ngo ni sukela mi ku na loya." Ku hlahluva i ku ya en'angeni u lavisisa hi tihlolo mhaka leyi ku karhataka. Leswi vulaka leswaku a swi fanele swi va na ntiyiso wa kahle wa leswaku hi yihi n'anga leyi nga va byela mhaka leyi va yi vulaka. Vahlaveri va tiyisisa vuloyi lebyi vuriwaka ehenhla ka mukhalabya va ku: "hi ri vana va cema na vusiku, va ri kokwana hi lava va hi tova." Leswi vulaka leswaku ku rila ka vana va vona swi vangiwa hi kokwa wa vona. Munhu loyi u ya emahlweni a kombisa ku vilela ka mutswari ehenhla ka vana va yena lava a va kuriseke hi ndlela yo vava lava namuntlha va n'wi pumbaka vuloyi sweswi se va nga kula. U vula leswaku loko yena a ri mudlayi a fanele a va dlele kumbe ku va loya va ha ri vantsongo. Hi n'wi twa a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

"Ndzi mi kurise ku vava ndzi mi ondla, loko mi teka vasati se na mi loya naa?" Rito ku "ondla" ri vula ku hlayisa n'wana hi nkarhi lowu a ha kulaka. Laha ku nga na swo tala swo vava ku fana na mavabyi. Leswi vulaka leswaku loku ku ri ku wa loya a fanele a va dlele hi nkarhi lowu a swa ha tika ku va kurisa ku nga ri loko se va ti tirhela.

U tshinya vana va yena hi ndlela yo gega ku va komba leswaku va humile eka mahanyelo ya ximunhu hikokwalaho ka ku xisiwa hi vasati va vona lava nga lovoriwangiki loko a ku: " Mi humile exiporweni hi ku xisa hi vasati, ti "vat en sit" ta mi lahla vananga." "Vat en sit" i marito ya Xibunu lawa ya vulaka ku tekiwa munhu a ta tshama ku nga humesiwanga nchumu. Leswi kombaka leswaku vana va yena va xisiwa hi vavasati va vona lavo ka va nga lovoriwangi.

Muyimbeleri u kombisa ku vaviseka loku nga kona eka mukhalabya loyi a nyumaka ni ku fambafamba na van'wana vakhalabya hikokwalaho ka mhaka yo pumbiwa vuloyi. U boxa leswaku tiko hinkwaro ri vulavula hi mhaka leyi kuve yena a nga loyanga munhu. Leswi swi seketeriwa hi muyimbeleri loko a ku:

> Swi ndzi nyumisa na ku fambafamba na vakhalabya kuloni,
> hala byaleni.
> Tiko hinkwaro ro huu! Hi ku pumbiwa vuloyi ni nga loyi
> mativa.

Ku vilela ka mutswari hikokwalaho ka vuloyi lebyi a pumbiwaka byona lebyi a nga byi tiviki hikuva a nga si tshama a dya nyama ya munhu. Leswi swi seketeriwa hi muyimbeleri loko a ku: " Ndzi mi kurise hi nyama ya vanhu naa? Mi ngo ndzi pumba." U tlhela a ya mahlweni a paluxa ku vava ka mbilu ya mutswari hi marito ya vahlaveri hikuva loko mukhalabya a famba na swihlangi lomu mapatwini swi hleka yena, kambe a nga loyanga munhu. Leswi swi seketeriwa hi marito ya vahlaveri loko va ku: " A xitararini loko ndzi famba, na swihlanginyana swi ri noyi hi luya." Ku vuriwa na hi swihlangi swi tshikelela leswaku hinkwavo vanhu va swi tiva ku emutini wa yena ku le ku lwiweni hi mhaka ya vuloyi hikuva vana va swi vula onge se kova vito ra yena ra noyi hikuva va nga se tiva ku noyi i yini. Leswi va nga vaka va swi twile eka vaaki kwala tikweni.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Muyimbeleri u ya emahlweni na ku paluxa xirilo xa mukhalabya hi rito ra musumi ku hlamusela leswaku vana va yena va cherile moya wo ka wu nga ri kahle eka vanhu hinkwavo, naswona van'wana hi lava va n'wi vengaka. Va n'wi ambexile nguvu yo ka yi nga ri yona hikuva yena a nga loyi. Mhaka leyi yi n'wi twisa ku vava hikuva swi endliwa hi vana lava a nga lo va kurisa. Leswi swi seketeriwa hi musumi loko a ku:

> Mi cherile moya ka valala va minoo! No qoka thayele mina
> ndzi nga loyi loyi mativa.
> Ndzi twa ku vavaa! mavondlo lawa ndzi kurisa.

Risimu leri ri hi kombisa leswaku loku ku va na ku holova eka vatswari na vana, lava twaka ku vava swinene i vatswari hikuva va tsundzuka ku tikeriwa loku va nga va na kona eka vana lava loku va ri karhi vava kurisa.

(iii). Matirhisele ya ririmi

Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisile ririmi ra masiku hinkwawo na swigaririmi swingariswingani. Muyimbeleri u thyile risimu leri a ku " ndzi nyizeleni" leswi vulaka ku va a lava leswaku vana va yena va huma switandzi va ya tshama kona. Ku tirhisiwe xirhangi xa ntsongahato xa ntlawa wa nhungu "swi" ku kombisa ku sola mahanyelo yo ka ya nga amukeleki ya vasati va vana va yena. Ku na xivulavulelo xa "ku pumbiwa vuloyi" lexi vulaka ku va a ehleketeleriwa leswaku leswo ka swi nga ri kahle swi va humelelaka swi nga va swi vangiwa hi vona. U ri "mavondlo ya yena se ya mile timpapa" lexi i xivulavulelo lexi vulaka leswaku vana va yena se va kurile. Mhaka ya ku va vana va yena va nga ha ri kahle yi paluxiwa hi xivulavulele lexi nge "mi humile a xiporweni" lexi i xivulavulelo lexi vulaka leswaku vana a va ha hanyi hi ndlela yona leyi yena tani hi mutswari wa vona a va tivaka va hanya hi yona. U boxa leswaku vana va yena va byerile vanhu lava n'wi vengaka leswaku yena wa loya se va lava ku n'wi dlaya, kambe yena na ku loya a nga swi tivi. Leswi hi swi vona hi xivulavulelo lexi nge "mi cherile moya ka valala va mina. Na ku qoka thayele mina ni nga loyi ma tiva."

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(iv). Dyondzo

Risimu leri ri hi dyondzisa leswaku a hi fanelangi ku pumba vatswari va hina vuloyi loko hi vona leswaku swilo swa hina a swi fambi kahle. Hi fanele hi swi tiva leswaku vatswari va tshemberile eka hina tani hi vana ku va hi ta va pfuna kumbe ku va hlayisa. Ku hava mutswari loyi a nga tswalaka n'wana a n'wi kurisa ku vava a ta tlhela a nga n'wi naveleli swa kahle hi ku tlhela a n'wi loya.

3.2.3. Fernando

(Musumi)
Mina ndza n'wi landza Fernando, u ni holovisa na vana va mina. X2
A haxi tinhlolo takwe ndzi ti vona, ku ri hi yihi hlolo leyo pumba. X2
Vananga va rhurhile va ndzi siya, hi mavunwa ya yena tswatsi loyi. X2

(Vahlaveri)
Yoo! ha holova a haha twanani hi tinhlolo ta wena. X6

(Musumu)
U ndzi holovise na vananga. X2
Xitifikheti xa tihlolo xikwihi naa? X2
U va hlahluve hi timongo vana lavoo!
U va hlahluve hi makanyi vana lavoo!

(Musumi)
Ndzi nga tswala vana ndzi va kurisa, ndzi tlhela ndzi dlaya ndzi yo dadavala.
Tihlolo ta marhambu, ya tihuku ta hi holovisa
Tihlolo ta ticondo ta mabaphanya, ta hi holovisa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(Vahlaveri)

Ahee! Fernando u hi vangele rizondo. X6

(Musumi)

U ri ndzi na swijosefana. X2

Ndzi xavile ka wena swigono swa kona naa? X2

U ndzi thyakise vito la mugangeni. X2

Loko ko lova munhu va ndzi komba hi titiho. X2

(Musumi)

Mina n'wana sirho, ndzo pumbiwa mahalo ha, X2

Loko ko khohlola xihlange, va ri hi mina ni nga na ntima. X2

Leswi ndzi nga guleka na meno,

Ve ri tinyama ta vanhu ti nga ni gula. X2

Khapakhapa ya mihlotee! yoo! Vanangoo!

(Vahlaveri)

Ndzo rila, hi ku pumbiwa vuloyi. X6

(musumi)

Vuloyi i nhlambho,vanangoo! X2

Ndzi nge dumi hi swo biha ntseno, vanangoo! X2

Fernando u mi dyerile malee! vanangoo! X2

(i) Mongo

Risimu leri ri vulavula hi wanuna loyi a vilelaka hi vana va yena lava nga rhurha va n'wi siya a ri yexe hikokwalaho ka ku va va kumanile na n'anga leyi nga va byela leswaku tata wa vona wa loya. U vula leswaku u lava ku landza n'anga leyi yi ya n'wi komba leswi yi nga va hembelisa swona vana va yena ku kondza va famba va n'wi siya hi ku chava ku loyiwa hi mutswari wa vona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(ii) Nxopaxopo

Risimu leri ri humesela erivaleni xirilo xa wanuna loyi a rilaka hi n'anga leyi nga byela vana va yena timhaka ta ku yena wa loya leswi endlaka leswaku va nga ha n'wi twisisi. Leswi swi seketeriwa hi marito ya muyimbeleri loko a kombisa marito ya mutswari loyi a hlundzukile ku fika laha a teriwaka hi miehleketo ya ku landza n'anga leyi ku ya twa maendlelo lawa yi ma tirhisaka ku hembela vanhu eka ndzimana leyi nge:

Mi na n'wi landza Fernando. X2
U ndzi holovisa na vana va mina. X2
A haxe tinhlolo takwe ni ti vona ku ri hi yihi hlolo leyo mpumba.X2
Vananga va rhurhile va ni siya hi mavunwa ya yena tswatsi loyi.X2

Ku va mutswari loyi a holovisiwa na vana va yena swi endla leswaku a khunguvanyeka swinene. Eka ndzimana leyi muyimbeleri u tirhisile xivulavulelo "ku haxa tihlolo" lexi vulaka maendlelo lawa ya tirhisiwaka loko ku ri karhi ku hlahluviwa, laha tihlolo ti cukumetiwaka onge to haxiwa na "ku pumba" leswi vulaka ku ehleketelela munhu ku va a loya. Muyimbeleri eka ndzimana leyi u ya mahlweni a ku "vananga va rhurhile va ndzi siya hi mavunwa ya yena tswatsi loyi". Ku rhurha swi vula ku va munhu a suka laha a tshama kona a ya tshama kun'wana. Leswi swi kombisa kuva mutswari a twa ku vava hikuva vana va fambile va n'wi siya va ya lava switandi swa vona hi ku chava vuloyi bya mutswari wa vona lebyi va byi byeriweke hi n'anga. U tlhela a tirhisa xivulavulelo xa "Mavunwa ya yena". Kuva na vunwa swi vula ku va munhu a hemba. Leswi vulaka leswaku vana lava va rhurhile hikokwalaho ka ku hemberiwa hi munhu lonkulu. Leswi swi tlhela swi tiyisisiwa hi rito "tswatsi" leri vulaka ku va munhu a ri nkulukumba.

Mhaka ya ku holovisiwa hi tinhlolo yi tiyisisiwa hi vahlaveri va ku " yoo! Ha holova a ha ha twanani hi mavunwa ya wena. Leswi hi kombisaka leswaku ku va vana lava va yile eka Ferinando u fike a va hembela swi endle leswaku emutini ku nga ha twananiwi. Muyimbeleri u yisa emahlweni ku kombisa xirilo xa mutswari loyi a ku:

Xitifikheti xa tinhlolo xi kwi naa?

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

U va hlahluve hi timongo vana lavoo!

U va hlahluve hi makanyi vana lavoo!

Ndzimana leyi yi humesela erivaleni xirilo xa mutswari loyi xa ku holovisiwa na vana va yena, leswi swi endlaka leswaku a lava no tiva loko hakunene Ferinando a ri n'anga. Leswi hi swi vona hi ntila wo sungula eka ndzimana leyi nga xivutiso xa ku lava ku vona xitifikheti xa vun'anga. Kasi mitila leyi yo hetelela eka ndzimana leyi yi kombisa ku kanakana ku hakunene Ferinando a nga va a ri n'anga. Ku va xiyimbeleri xi kombisa ku va a va hlahluvile hi timongo kumbe makanyi leswi swi nga weliku helo eka tinhlolo swi hi kombisa ku sola ka mutswari eka vun'anga bya ku holovisa mutswari na vana. Marito lawa ya tlhela ya kombisa leswaku swi nga endleka a tirhisile mavunwa ku khorwisa vana va yena leswaku yena i n'anga ku ri ku na tinhlolo a nga swi tivi na ku titirhisa. Muyimbeleri u yisa emahlweni a humesa marito yo kombisa ku twa ku vava eka mutswari loko a ku:

Ndzi nga tswala vana ndzi va kurisa ndzi tlhela dlaya
ndzi yo dadavala.Tinhlolo ta marhambu ya tihuku
ta hi holovisa.Tinhlolo ta ticondo ta mabaphanya
ta hi holovisa.

Ndzimana leyi yi humesela erivaleni leswaku ku hava mutswari loyi a nga tswalaka vana a tlhela a dlaya. Leswi hi swi vona hikuva muyimbeleri loyi u nghenisile xivulavulelo " ku dadavala" eka ntila wo sungula wa ndzimana leyi lexi humesaka nhlamuselo ya ku va munhu a phuntile. Laha xi tirhisiwile hi ndlela ya ku va xivutiso lexi kombisaka leswaku yena a nga phuntangi a nga ta dlaya vana va yena. Mitila leyi yo hetelela yi kombisa leswaku tinhlolo ta yena a ti kahle hikokwalaho ti fanisiwaka na ticondo ta tihuku ta mabaphanya. Mabaphanya i muxaka wa tihuku ta Xilungu leti nga tlharihangiki ku fana na tihuku ta Xintu. Muyimbeleri u ya emahlweni ku kombisa ku twa ku vava loku nga vangiwa hi n'anga leyi hlahluveke vana va mutswari loyi a ku:

U ri ndzi na swijesefana. X2
Ndzi xavile ka wena swigono swa kona naa? X2

© University of Venda

University of Venda
Crafting Future Leaders

U ndzi thyakise vito emigangene!

Loko ko lova munhu va ndzi komba hi tintiho.

Ndzimana leyi yi humesela ku twa ku vava ka mutswari loyi hi ku vutisa leswi n'anga yi swi byeleke vana va yena a ku "u ri ndzi na swijesefana". Swijesefana ku vuriwa swigono leswi ku ehleketeleriwaka leswaku vanhu va loya hi swona. Leswi a nga swi tiviki ku a nga va a swi kuma kwihi. Leswi swi paluxiwa hi ntila wa vumbirhi eka ndzimana leyi nge "Ndzi xavile ka wena swigono swa kona naa!" Xivutiso lexi xi kombisa leswaku munhu loyi a nga va o holovisiwa na vana va yena hikuva n'anga yi ti lavela mali, kambe a nga tivi nchumu hi leswi a byeriwaka swona. Ku na xivulavulele xa ku " u ndzi thyakise vito emugangeni". Laha muyimbeleri u tirhisile xivulavulelo " ku thyakisa vito" lexi xi vulaka kuva munhu a poyilekile endhawini hi mhaka ya ku va ku twakarile mitirho yo biha leyi ku vuriwaka leswaku u na yona. Leswi swi n'wi siyaka a karhi a ehleketeriwa ku nghenisa voko eka mafu lawa ya humelelaka eka ndhawu leyi a tshamaka eka yona. Leswi swi paluxiwa hi marito lawa ya nge "Loko ko lova munhu va ndzi komba hi tintiho". Laha u tirhisile xivulavulelo "ku komba munhu hi tintiho" lexi vulaka kuva munhu a vulavuriwa hi ku endla swilo swo biha laha a tshamaka kona. Muyimbeleri u tirhisa marito ya ku tiputa eka ku pumbiwa ka yena vuloyi loko a ku:

Mina n'wana sirha ndzo pumbiwa mahalo haa!

Loko ko khohlola xihlangi va ri hi mina ni nga na ntima. X2

Leswi ndzi nga guleka na meno. X2

Veri tinyama ta vanhu ti nga ni gula. X2

Khapakhapa ya mihlotee! Yoo! Vanangoo!

Eka ndzimana leyi muyimbeleri u rila hi ku pumbiwa hi swilo leswi a lumbetiwaka swona ku ri hava na loyi a nga yimaka na yena hikuva vatswari va yena va hundzile khale emisaveni. Leswi hi swi vona hi ntila wo sungula eka ndzimana leyi lowu nge "mina n'wana sirha" lowu hi kombisaka leswaku vatswari lava a ta pfuniwa hi vona eka mhaka leyi va lovile. Laha a salaka a ehleketeriwa hinkwaswo leswo biha hambi ku ri ku khomiwa hi mavabyi ka vatukulu va yena. Muyimbeleri u hi humesela swihlawulekisi swin'wana leswi a vonaka leswaku hi swona swi nyanyaka ku n'wi dlayisa ku nga ku guleka ka meno. Leswi swi n'wi vangela ku va a ti vona a

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

bihile leswi endlaka leswaku a ehleketeleriwa ku va a tiva leswo biha ntsena. Vanhu lava a tshamaka na vona va vula leswaku u suke meno hikuva a ri noyi. Muyimbeleri u humesa vubihi bya ku pumba mutswari vuloyi a ku:

Vuloyi i hlambo! vanangoo!
Ndzi nge dumi hi swo biha ntseno! vanango!
Fernando u mi dyerile malee! vanango!

Ndzimana leyi yi paluxa leswaku ku va vana va pumba mutswari wa vona vuloyi i xihoxo lexi a xi fanisaka na ku va n'wana a nga rhukana mutswari wa yena. Mutswari a nge vi na swilo leswo biha ntsena leswi a tivekaka hi swona. Leswi vulaka leswaku swi tele swa kahle leswi a nga va endlela swona tani hi mutswari. Leswi kombaka leswaku n'anga leyi va nga ya ka yona yi yo va dyela mali mahala.

(iii) Matirhiselo ya ririmi

Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisile swivulavulelo swo tanihi " ku haxa tinhlolo na ku pumba" leswi a swi tirhiseke ku kombisa ndlela leyi tinhlolo ti hlahluviwaka ha yona ku nga ku ti cukumeta ti hangalaka. Kasi ku pumba swi vula ku byela un'wana munhu ku ri wa loya. U tirhisile xivulavulelo xa "ku rhurha na ku va na mavunwa." Ku rhurha swi vula ku va munhu a suka laha a tshama kona a ya tshama kun'wana. Kasi ku va na mavunwa swi vula ku va munhu a hemba kumbe ku ka munhu a nga vuli mhaka leyi nga ntiyiso. U tlhele a tirhisa xivulavulelo xa "ku dadavala" lexi vulaka ku va munhu a nga tlharihangi. Muyimbeleri u tlhela a yisa emahlweni ku tirhisa swivulavulelo swo tanihi "ku va na swi Jesefana". Lexi vulaka ku va munhu a ri na swigono.

(iv) Dyondzo

Risimu leri ri hi dyondzisa leswaku vana a va fanelanga ku famba va ya tihlolweni ku ri hava mutswari hikuva tin'wana tin'anga ta hemba. Leswi swi kotaka ku voniwa hi vanhu lava ku nga khale va ri na vutivi bya tinhlolo. Loko swi nga ri tano vana va nga famba va teka swin'wana na

© University of Venda

swin'wana na leswi swi nga ta vuya swi wa wisa na vatswari va vona. Hi tlhela hi kuma dyondzo ya leswaku vanhu a va fanelanga ku tshembela ngopfu eka tin'ana hikuva to tala ta hemba. Leswi vulaka leswaku loko munhu o tshemba tin'anga leto hemba u ta vuya a lwa na vanhu lava nga tiviki nchumu hi leswi a nga byeriwa swona.

3.2.4. Xikoxa

(Musumi)

U va byela mhana wenaa!a ndzi lavi munhu la mirhageni wa mina.

U va byela na papa wenaa! a ndzi lavi munhu la mirhageni wa mina.

(Vahlaveri)

A ndzi lavi munhoo! la mutini, mha ni lavi xikoxa la mirhageni wa mina. X8

(Musumi)

A ndzi lavi munhu, a ni la madeha, a ni la swikoxa la murhageni wa mina.

Van'wana va nhwana vo bela hi moya a ni lavi xikoxa le murhageni wa mina.

Van'wana vanhwana vo bela hi moya a ku na swikoxa le mirhageni ya vona. X2

Loko wo sweka nyama ku phama xikoxa, ni lava ku tiphamela le murhageni wa mina. X2

(Musumi)

U va byela na mhana wena, va nga ha kandziyi la murhageni wa mina .

U va byela na papa wena, va nga ha ku ngheni la murhageni wa mina.

Ku teka xisiwana i khombo loko u xi dzudza xa tirivala. X2

Xi zondha maxaka, xi zondha vatswari, xi zondha vanghana, ku tswaleri nghala. X2

Ku fika va ka vona ku dlawa tihuku, khulanikhulani hi tikhodiringi. X2

U kuma vanhwanyana va tlanga makariti, van'wanyana ehenhla ka maguva. X2

Muti lowu a hi nchumu mhi ndzi tlhelela xikhulu, ndzi ya hlayisa vatswari va mina.

Muti wa ticece sese wa ni tsandza, hayee! mi tlhelela xikhulu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(Musumi)

Madakeni yoo! nuna wa mina, papa va dyangi xuma xa wena. X2

A ndzi longi nchumu ndzi heleketi ka hina mhani a va dyangi xuma xa wena.

Mhani va dyangi xuma xa wena. X2

Papa va dyangi xuma xa wena. X2

Mhani a va dyangi xuma xa wena. X2

Papa va dyangi xuma xa wena. X2

(Vahlaveri)

A hiyoo! ni heleketi ka hinaa!.X6

(i) Mongo

Risimu leri ri vulavula hi wansati loyi a nga rhandziki leswaku vatswari va nuna wa yena va nghena emutini wa yena. Laha a vulaka leswaku yena a nga lavi thyaka emurhageni wa yena. Leswi swi twisaka nuna wa yena ku vava ku kondza na yena a vula leswaku na vatswari va nsati wa yena va nga ha ku ngheni emutini wa yena. Wanuna loyi u hetelela a teriwa hi miehleketo yo tlhelela ekaya laha a nga tswariwa kona ku ya hlayisa vatswari.

(ii) Nxopaxopo

Eka ndzimana yo sungula muyimbeleri u hlamusela leswaku nsati u byela nuna leswaku a byela vatswari va yena leswaku yena a nga lavi munhu kumbe swikoxa emurhageni wa yena. U lava ku titshamela na nuna wa yena tsena. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa.

U va byela mhana wena, a ndzi lavi munhu la murhageni wa mina.

U va byela na papa wena a ndzi lavi munhu la murhageni wa mina.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Muyimbeleri u tiyisisa ku landzula ka makotlelo leswaku hakunene a nga lavi munhu emutini wa yena. Leswi swi seketeriwa hi vahlaveri loko va ku: " A ndzi lavi munhoo! la mutini, mha' ni lavi xikoxa la murhageni wa mina." Muyimbeleri u paluxa ku navela ka wansati wa muti hi rito ra musumi leswaku a nga lavi mukhegula emutini wa yena u lava ku tshama a ri yexe leswaku a ta kota ku tiphina ku kota van'wana vanhwana va tiphinaka hi ku tshama voxe. Mhani loyi u lava leswaku loko a sweka nyama a phama hi yexe handle ko nyika mukhegula a phama, leswo va ku phama vengi nyama hi leswi a swi endlisiwa swona khale leswi masiku lawa swi vengiwaka hi vanhwana va masiku lawa. Kuka ku nga laveki mukhegula swi seketeriwa hi marito lawa:

A ndzi lavi munhu, a ni lavi madeha, a ni lavi swikoxa
la murhageni wa mina
Van'wana vanhwana vo bela hi moya a ni lavi xikoxa le
mirhageni wa mina.
Van'wana vanhwana vo bela hi moya a ku na swikoxa le
mirhageni ya vona.
Loko u swaka nyama ku phama xikoxa, ni lava ku
tiphamela le mirhageni ya mina.

Ndzimana leyi yi tshikelela mhaka ya ku ala ka wansati loyi ku va n'wingi wa yena a nghena emutini wa yena. Leswi na swona swi hlundzukisaka nuna wa wansati loyi. Endzhaku ka loko nuna loyi a hlundzukisiwile hi mahanyele ya nsati u tlherisela hikuva na yena a kombela nsati leswaku vatswari va yena na vona va nga ha ngheni emutini wa yena tanihi leswi na yena vengaka mhana yena. U vula leswaku ku teka xisiwana swa tika hikuva loko xi hluvukile xa tirivala leswaku xi huma evusiwanini. Leswi endlaka leswaku a hleketelela ku loko munhu loyi a huma emutini lowu fumeke a ta hanya kahle hikuva a ta va a toloverile ku vanhu va nghena emutini naswona va nyikiwa swakudya. Leswi swi seketeriwa hi musumi wa xinuna loko a ku.

U va byela na mhana wena, va nga ha kandziyi
la murhageni wa mina.
U va byela na papa wena, vanga ha ku ngheni la

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

murhageni wa mina.
Ku teka xisiwana i khombo loko u xi dzudza xa
tirivala.

Ndzimana leyi yi kombisa ku va nuna wa kona na yena a kombisa kuva na yena a lava ku twisa nsati ku vava hi ku hlongola vatswari va yena. Ku nyangatseka ka wanuna loyi hi ku vengeriwa vatswari swi seketeriwa hi loko a ku: "Xi zondha maxaka, xi zondha vatswari, xi zondha vanghana, ku tswalele nghala." Marito lawa ya kombisa leswaku hinkwavo vanhu lava nga kusuhi na nuna a va laveki emutini wa yena. Muyimbeleri u ya mahlweni a komba leswaku loko ku fika vaka vona o tlulatluleka a dlaya na tihuku ku nwiwa na tikhodiringi. Leswi swi seketeriwa hi loko a ku: " Ku fika va ka vona ku dlawa tihuku, khulanikhulani hi tikhodiringi." Muyimbeleri u tlhela a kombisa leswaku emutini loko ku ri hava munhu lonkulu ku hundzuka epuweni hikuva vanhwanyana va tlangela kona. Leswi swi seketeriwa hi loko a ku: " U kuma vanhwanyana va tlanga makariti, van'wanyana a henhla ka maguva." Makariti i ntlangu lowu tlangiwaka hi vantshwa ngopfu vavasati laha va tirhisaka mali ya miti ya vona ku gembula. Nkarhi wun'wana va pfumala na swo tshama leswi endlaka leswaku va tshama emaguveni swi vonaka onge i ku ka ku nga hloniphiwi muti.

Ku kombisa leswaku hanyelo leri ri hanyiwaka emurhageni ra n'wi tsandza, lero u vona swi antswa ku va a tlhelela eka vatswari va yena a ta kota ku va hlayisa hikuva muti wa swihlangi wu hava nawu swi seketeriwa hi loko a ku:

Muti lowu a hi nchumu mhi ndzi tlhelela xikhulu.
Ndzi ya hlayisa vatswari va mina, muti wa ticece sesi
wa ndzi tsandza, hayee! Mhi ndzi tlhelela xikhulu.

Rito ra "Xikhulu" leri tirhisiweke eka ntshaho lowu hi laha munhu a nga tswaleriwa kona laha ku tshamaka vatswari va yena. Ndzimana leyi yi hi kombisa leswaku ku va a sungurile ku nyangatsiwa hi nsati, moya wa yena a wa ha tiphini hi ku tshama ekaya ka yena. Ku kokelena loku ku endla leswaku nsati a khongotela nuna leswaku a n'wi tlherisela ka rikwavo hikuva a

© University of Venda

University of Venda
Quality in Future Learning

nga yisangi na mali eka vona. Naswona yena a nge longi nchumu a famba na swona ekaya u to ti fambela, kambe o lava ku heleketiwa ntsena. Leswi swi seketeriwa hi loko a ku:

> Madakeni yoo! uuna wa mina, papa a va dyangi
> xuma xa wena. A ndzi longi nchumu ndzi helekete
> ka hina, mhani a va dyangi xuma xa wena.

Muyimbeleri u heta risimu hi ku komba ku tiyisisa eka nsati, ku va a lava ku vuyiseriwa eka rikwavo hikuva a nge sali emutini a ri yexe, naswona vatswari va yena a va dyanga xuma xa nuna wakwe. Leswi vulaka leswaku a nge swi koti ku xanisekela mahala evukatini kuri hi ku na ku lovoriwa a nga lovoriwanga. Leswi swi seketeriwa hi marito lama nge:

> Mhani a va dyangi xuma xa wena.
> Papa a va dyangi xuma xa wena.
> Mhani a va dyangi xuma xa wena.
> Papa a va dyangi xuma xa wena.

Vahlaveri vona va yisa emahlweni xirilo xa makoti xo kombela ku heleketiwa ekaya. Leswi swi paluxiwa hi loko va ku: " A hi yoo! Ndzi helekete ka hina". Leswi tshikelelaka kuva munhu loyi a nga lavi ku famba hi yexe, kambe a lava ku heleketiwa ku va swi tava na nhlamuselo ya kahle ni ku tiyisisa leswaku u lo hlongoriwa.

(iii) Matirhiselo ya ririmi

Muyimbeleri u tirhisile ririmi ra masiku hinkwawo na swivulavulelo swingariswingani. Eka risimu leri hi kuma xivulavulelo lexi nge: "ku teka xisiwana i khombo loko u xi dzudza xa tirivala." Eka xivulavulelo lexi muyimbeleri a lava ku hlamusela leswaku munhu loyi a nga kulela evusiwaneni loko se a hluvuka wa rivala leswaku na yena a ri xisiwana kutani a sungula ku kholela van'wana. Kasi "ku xi dzudza" swi vula ku va munhu a susiwile eka xiyimo lexi a ri

© University of Venda

eka xona xa vusiwana. Muyimbeleri u tlhela a hlamusela xivulavulelo xa ku "bela hi moya" lexi kombisaka ku va munhu a lava kurhula emoyeni wa yena. Hi tlhela hi kuma xivulavulelo xa "ku tswalele nghala" lexi kombisaka ku va ku nga laveki munhu eka ndhawu yo karhi hikuva ku ri na swakudya leswi va faneleke va nga swi kumi.

(iv) Dyondzo

Risimu leri ri hi dyondzisa leswaku munhu a nga fanelangi ku venga vatswari va nuna wa yena loko hi tlhelo a rhandza vatswari ni maxaka ya yena. Nakambe ri tlhela ri hi dyondzisa leswaku vatekani a va fanelangi ku va va lan'welana loko va hambana hi miehleketo. Va fanele va ringeta ku tshama va lulamisa swiphiqo leswi va hambanaka hi swona na ku lava vanhu ku va va kota ku tshamisana. Hi tlhela hi kuma dyondzo ya leswaku a swi olovi ku va wanuna a hambanyisiwa na vatswari, maxaka na vanghana hikuva hi vona vanhu lava a nga tiya hi vona tani hileswi ya nga wona maxaka ya yena lamakulu.

3.2.5 VABVANA

(Musumi)
I xikoxa xa ka mani lexi nghenaka, u ndzi byele ku ri a wu na mhani. X2
Ku ta sala xikoxa ku famba minoo!

(Vahlaveri)
Hina vabvana a hi lavi xikoxa. X6

(Musumi)
A hi lavi xikoxa ku ta tshama xikoxa ku famba minoo!
A hi lavi xikoxa xa hi pimpa xikoxa ka vanuna va hina. X2
Loko ko vhaka vamalume va ri vanuna va hinoo!
Loko ko vhaka vasivara xi ri vanuna hina.

(Musumi)

© University of Venda

Loko u ku nuna u vula mina, xikoxa xexi xi ngo[illegible] tswala. X2

A wu ta vula mani ku ri nuna, loko mukhegula loyi a yo ndzi dlaya.

A wu ta vula mani ku ri dali loko mukhegula loyi a yo ndzi dlaya.

Kambe loko ku vhaka mhana wena ku dyiwa rhayisi ekamereni. X2

Kambe loko ko vhaka mhana mina va tshamisiwa endzhutini wa papawa. X2

Na wu tsema papawa mhi ta vona, ku ri u ta va tshamisa kwihi mhana mina. X2

Leswi u va rhandzisaka swona mhani wena, na le ka mina swi tano ka mhani mina. X2

Xa kahle ka Khubani ku havoo ha, hambi wo n'wi sasa swa fana.

Hi holovela ku famba na vadzinga muti mi bula ta njhani u ri na nuna.

Swa antswa u kuma vanghana lavo tekiwa kumbe a va ta ku komba mithetho wa muti.

Loko u lava ku famba wo tifambela Khubani ndzi ri vana vanga va sala.

Tana Makhaveni tana ka mina tshinela n'wananga tana ka mina.

Tana Jeremiya tana ka papa tshinela n'wananga tana ka mina.

Tana Fabiyawa tana ka papa tshinela n'wananga tana ka mina.

(Musumi)

Ndzi helekete ekaya ka mina mhani a va dyangi xuma xa wena.

(Vahlaveri)

A ahe ndzi helekete ekaya.X6

(musumi)

Papa a va dyangi xuma xa wena.

Ndzi helekete ekaya ka mina mhani va dyangi xuma xa weno.

Ndzi helekete kayoo! ndzi helekete botee!

Ndzi helekete ekaya ka mina mhani va dyangi mali ya wenoo!

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(i) Mongo

Risimu leri ri vulavula hi wansati loyi a nga laviki leswaku mhani wa nuna wa yena va ta mutini wa yena. Loko va tshuka va tile a va khomiwi kahle ku komba leswaku a va laveki. Kambe loko ku vhaka mhani wa yena ku dyiwa swilo swa xiyimo xa le henhla. Leswi swi endlaka leswaku loyi wa wanuna a nga khomeki kahle hi matikhomele ya nsati wa yena.

(ii) Nxopaxopo

Eka risimu leri hi paluxeriwa vumunhu bya vavasati ku suka eka vito ra rona ra vabvana. Leswi vulaka vavasati lava va nga vukatini. Leri hi ntolovelo ri tirhisiwaka loko vavasati lava ku vulavuriwaka hi vona va nga ri kona ekusuhi na muvulavuri. Eka ndzimana yo sungula wansati u kombisa ku ka a nga swi lavi ku mana wa nuna a ta emutini wa yena. Leswi hi swi vona hi marito lawa ya humaka tani hi swivutiso ya ku: "I xikoxa xa ka mani lexi nghenaka, u ndzi byele ku a wu na mhani." Xikoxa i munhu wa xisati loyi se a kuleke. Rito leri na rona a ri amukeleki ku ri vula munhu loyi ku vuriwaka yena a ri karhi a swi twa. Kasi hi tlhelo marito lawa ya humesiweke laha henhla ya tiyisisa leswaku n'wingi wa yena a nga laveki emutini hikokwalaho ku tirhisiwaka na vito xikoxa.

Manana loyi u tlhela a kombisa leswaku loko mukhegula loyi o tata mikondzo laha emutini wa yena u ta famba a ya ka rikwavo. Leswi hi swi twa hi marito lawa ya nge: "ku ta sala xikoxa ku famba mino!" Marito lawa ya kombisa leswaku munhu loyi a nga amukeli ku tshama na mana wa n'wingi wa yena. Hi tlhela hi twa ku tiyisisiwa ka ku va n'wingi wa yena a nga laveki emutini. Leswi hi swi kuma eka marito ya: "Hina vabvana a hi lavi swikoxa." Marito lawa ya komba kahle leswaku vatswari va vanuna a va laveki emitini ya vana va vona. Muyimbeleri u ya emahlweni a hi boxela swivangelo leswi endlaka leswaku vakhegula va nga laveki emitini ya vana va vona a ku:

Swa hi pimpa swikoxa ka vavanuna va hina.
Loko ko vhaka vamalume swi ri vanuna va hina.
Loko ko vhaka vasivara swi ri vanuna va hina.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka ndzimana leyi hi kuma rito ra ku "pimpa" leri vulaka ku va munhu a vula swilo leswi swi nga lavekiki ku va swi fika eka loyi swi nga kongomana na yena. Leswi vulaka leswaku vakhegula va vula loko va vona swilo swi nga fambi kahle emitini ya vana va vona. Loko vakhegula va kombiwa munhu va byeriwa leswaku i malume kumbe sivara kasi hi ntiyiso i vanhu lava va rhandzanaka na vona. Leswi swi humeselaka timhaka ta xihundla erivaleni. Loko risimu ri ya emahlweni ri hi humesela ku hlundzuka ka nuna wa wansati loyi hikuva a nga rhandzi mhani wa yena loko a ku:

> Loko u ku nuna u vula mina, i xikoxa xexi xi nga ni tswala.
> A wu ta vula mani ku ri nuna loko mikhegula loyi a yo ni dlaya.
> A wu ta vula mani ku ri dali, loko mukhegula loyi a yo ni dlaya

Marito lawa ya kombisa leswaku manana loyi a nga swi twisisi leswaku loko a kala a ku u na nuna i mhaka ya ku va mukhegula loyi a tswalerile nuna wa yena. Hi twa a nga swi twisisi ku xikoxa lexi xi tswarile xi tlhela xi ondla nuna wa yena lero a fanele a ri na vuxaka lebyikulu na xona. Nuna wa wansati loyi u ya emahlweni a boxa leswi humelelaka emutini wa yena leswi n'wi twisaka ku vava loko a ku:

> Kambe loko ko vhaka mhana wena ku dyiwa rhayisi a kamareni. Kambe loko ku vhaka mhana mina va tshamisiwa endzutini wa papawa.

Marito lawa ya kombisa ku hambana ka makhomiwele ya vatswari va vanhu lavambirhi. Ku hambana loko ku endliwa hi leswi loko ku vhaka vatswari va nsati va khomiwaka hi malwandla. Kambe loko ku ta vatswari va nuna va vekiwa ehandle naswona ehansi ka nsinya wo pfumala na ndzhuti. Nuna wa wansati loyi u kombisa leswaku na yena wa va rhandza mana wa yena ku fana na leswi nsati wa yena a va rhandzisaka xiswona mana wa yena. Hi twa a ku: "Leswi u va rhandzisaka swona mhana wena, na le ka mina swi tano ka mhana mina". Leswi swi hi komba leswaku munhu un'wana na un'wana u rhandza mhani kumbe mutswari wa yena hi ndlela ya xiyimo xa le henhla. Leswi vulaka leswaku i xihoxo lexikulu loko munhu loyi a nga tekiwa a

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

fika a venga mana wa nuna a tlhela a nga swi tumbeti. Muyimbeleri u ya emahlweni a hi humesela swivangelo leswi endlaka leswaku swilo swi nga fambi emutini a ku:

> Hi holovela ku famba na vadzinga muti mi bula ta njhani
> u ri na nuna. Swa antswa u kuma munghana lowo tekiwa
> kumbe a ta ku komba mithetho wa muti.

Ndzimana leyi yi hi boxela leswaku ku holova ka vona swi vangiwa hikuva nsati wa yena a tshama na vanhu vo ka va nga tekiwanga lava va vuriwanga "vadzinga muti". Leswi swi vula leswaku ku hava timhaka leti akaka leti vulavuriwaka hi vanhu lava a tshamaka na vona. Nuna wa yena u lava leswaku nsati wa yena a kheta vanghana lava kahle lava va nga tekiwa hikuva loko va vulavula hi mindyangu va swi tiva ku munhu loyi a nga tekiwa u fanele a endla yini loko a ri vukatini leswi nga ta endla leswaku ku nga vi na huwa. Risimu leri ri ya emahlweni ri hi komba wanuna loyi se a karhalaka hi nsati wa yena loko a ku: "Loko u lava ku famba wo ti fambela Khubani, kambe vana vanga va sala". Marito lawa ya kombisa ku va wanuna loyi a karhele ku khongotela nsati loyi a nga hanyiki hi ndlela leyi yi laviwaka hi yena. Hambiswiritano, wanuna loyi a nga lavi leswaku loko nsati wa yena a famba a famba na vana.

Hi tlhela hi twa loyi wa wansati na yena a komba ku lan'wa eka leswi a byeriwaka swona. Hi twa ku lan'wa ka yena hi marito yo komba ku konyolola loko a ku:

> Madakeni yoo, ni heleketi ka hina, mhani a va dyangi
> xuma xa wena. Papa a va dyangi xuma xa wena.

Marito ya muxaka lowu ya tala ku vuriwa hi munhu loyi a nga ya a ya tshama evukatini a nga lovoriwanga loyi a kombisaka leswaku a nge hluphekeli mahala evukatini. Kumbe munhu loyi a nga na ku tshemba leswaku eka vona ku na mali lero va nge tsandzeki ku vuyisela xuma lexi yena a nga lovoriwa hi xona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(iii) Matirhisele ya ririmi

Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisile ririmi ra masiku hinkwawo, maencisi hambi ku ri swigaririmi swo karhi ku ri ndlela yo lava ku koka rinoko ra vayingiseri. Ku na rito "vabvana" leri vulaka vavasati lava ha tiyeke na rito "xikoxa" leri vulaka munhu wa xisati loyi a nga khegula. Ku na marito ya "vamalume" na "vasivara" lawa ya humeselaka riveleni leswaku vanhu lava i maxaka ya yena, kambe hi ntiyiso ku ri swigangu swa yena.

Muyimbeleri u yisa emahlweni ku tirhisa swigaririmi hi ku humesela xivulavulelo xa "vadzingamuti" lexi vulaka vavasati lava nga tekiwangiki. U tirhisa xivulavulelo xa " ku komba mithetho ya miti" lexi vulaka ku va munhu a dyondzisiwa mahanyele lamanene ya muti. Muyimbeleri u ya emahlweni a tirhisa xivulavulelo a ku "mhani a va dyangi xuma xa wena" lexi vulaka ku va munhu a tekiwile, kambe a nga lovoriwangi, kumbe ku kombisa leswaku mali leyi a nga lovoriwa hi yona yi hlayisiwile a yi dyiwanga.

(iv) Dyondzo

Risimu leri ri hi dyondzisa leswaku vavasati a va swi koti ku rhandza kumbe ku va va nga hlayisa vatswari va vanuna va vona. Leswi swi vula leswaku vana va xinuna va fanele ku vona leswaku vatswari va vona va hlayisekile hi mikarhi hinkwayo hikuva risimu leri ri swi veka erivaleni ku ri munhu un'wana na un'wana u rhandza mutswari wa yena wa ngati.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.6 Emirhageni

(Musumi)

Hambi vo vulavula vanhwanyana, vakhegula a swi twali.

Hambi vo vulavula vanhwanyana vakhegula i va madzinga ndleve.

Kuve a va laveki le mirhageni. X2

Kambe hi vona va nga va tswalela vanuna. X2

(vahlaveri)

Hi mi siye le xikhulu mi lava yini laha. X6

(Musumi)

Kuve vakhegula va tela n'wana wa vona, a nga nuna wa n'wina. X2

Kuve vakhegula va tela ku pfuxela, a va telangi nchumu.

Kuve vakhegula va tela ku pfuxela switukulwana swa vona.

Kambe va khiyeriwa gede a va laveki kahle le mirhageni. X2

(Musumi)

Hambi mhana wena va ri nhwanyana na vona va ta khegula vava xikoxa. X2

U vula mhana mina ku ri xona, ku ve mhana wena u ri n'wina. X2

Kumbe i ximbyanyana mhana mina, va ngo vuriwa hi xihlangi ku ri xona. X2

A ka ha ri na ndzhuti la mutini a va vula ntiyiso mhana mina. X2

Kahlekahle mhana mina a va laveki, vo tisa hi ku pfuxela vatukulu. X2

Ndzi tsemile papawa ni ku ni hunguta milomo kasi swi to ya swi nyanya la mirhageni. X2

Ivi ndzi biya darata ndzi ku ndzi biyela swifuwo ku ri swi nga dyi mimangwa kasi ni biyela mhani.

Mhana mina va khiyeriwa gede va za va lan'wa va tlhelela a xikhulo.

Papawa ni tsemile se ni tlhantlha na darata ku ri mhana mino! Va ta nghena na?

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Vanhwanyana va masiku lawa mi njhani n

Mukhegulu loyi u ku tswalele mina, kambe heyi! a nga laveki.

Kambe mhana wena u va lava ngopfu.

Mhana mina i ximanga na kondlo.

(Vahlaveri)

Hambi wo va yimelela…

(Musumi)

A ndzi va yimeleli ko va mhana mina.

Mhe ndzi khayima timbuti na tidonki ndzi ya kaya, se ni tlhelela ka mhani.

Mhe ndzi khayima masekwa na tihonci ni ya kaya, se ni tlhelela ka mhani.

Landza mhana wena mi ta tshama swin'we, se ni tlhelela xikhulu.

Mi ta tlanga makarata mi mikisa na magava, se ni tlhelela ka mhani.

A ndzi huhi matshopetani ndzi tswatsi wa munhu. X2

(i) Mongo

Risimu leri ri vulavula hikuva vakhegula va ala va ha ya laha va nga lavekiki kona hi ku tiva leswaku va ya ku pfuxeleni ka vatukulu va vona xikan'we na ku pfuxela vana va vona. Risimu leri ri tlhela ri vulavula hi leswaku vavasati va fanele va rhandza vatswari va vavanuna va vona ku fana na leswi va rhandzisaka swona vatswari va vona.

(ii) **Nxopaxopo**

Eka risimu leri muyimbeleri u thyile vito ra risimu a ku " emirhageni" leri ri nga vito leri vulaka muti lowu wa ha ku akiwaka kumbe lowu wa ha ku tumbulukaka wu huma eka muti wa vatswari. Eka risimu leri hi twa muyimbeleri a kombisa ku va vakhegula va ala va ha ya emitini ya vana va vona laha va nga lavekiki kona. Hi twa muyimbeleri a ku:

Hambi vo vulavula vanhwanyana vakhegula a swi twali.

© University of Venda

University of Venda

Hambi vo vulavula vanhwanyana va vakhegula i vamadzinga ndleve.
Kuve a va laveki le mirhageni.
Kambe hi vona va nga va tswalela vanuna.

Ndzimana leyi yi kombisa leswaku vakhegula a va yimi ku ya emitini ya vana va vona. Kambe a va laveki hambileswi ku nga vona lava va nga tswala vavanuna va vona. Leswi swi kombisa matikhomele yo ka ya nga ri kahle ya vavasati lava va tekiwaka hikuva loko u nga hlayisi vatswari va nuna va fanela va ya hlayisiwa hi mani? Hi tlhela hi twa marito ya vahlaveri loko va ku: "Hi mi siye le xikhulu mi lava yini laha?" Marito lawa ya yisa emahlweni ku tshikelela leswaku vavasati lava va rhurhile va ya tshama emutini wa vona hikuva va nga lavi ku tshama na vatswari lava. Muyimbeleri u yisa emahlweni swikongomelo swa vakhegula swa ku va va ya emitini ya vana va vona loko a ku:

Kuve vakhegula va tela n'wana wa vona ku nga nuna wa n'wina.
Kuve vakhegula va tela ku pfuxela switukulwana swa vona. Kambe
va khiyeriwa gede a va laveki kahle le mirhageni.

Mitila leyi yi hi komba ku twa ku vava ka wanuna loko mhana yena va nga ngheni emutini. Kambe xihlamariso i ku va vakhegula lava a va laveki hambi ku ri ku tlhela va khiyeriwa gede leswaku va nga koti ku nghena emutini wa n'wana wa vona. Hi twa muyimbeleri a kombisa leswaku na mana wa nsati wa yena na vona va ta kula hambiloko a va vona va ri nhwanyana eka nkarhi wa sweswi. Hi n'wi twa a ku:

Hambi mhana wena va ri nhwanyana na vona va ta
khegula vava xikoxa.
U vula mhana mina ku ri xona, ku ve mhana wena u ri n'wina.
Kumbe i ximbyanyana mhana mina va ngo vuriwa hi xihlangi
ku ri xona.
A ka ha ri na ndzhuti laha mutini, a va vula ntiyiso mhana mina.

© University of Venda

Marito lawa ya kombisa ku twa ku vava ka m[illegible]eri hikuva a vengeriwa mana wa yena hi nsati loyi a nga n'wi teka. Laha xi kombisaka ta ku ku kula ka munhu un'wana na un'wana hambi ku ri mana wa nsati na yena u ta kula a va mukhegula. U tlhela a kombisa ku vavisiwa hikuva mana wa yena a tsongahatiwa ku fana na xihari leswi kombisaka leswaku wansati loyi u hava nhlonipho eka mana wa nuna, kambe mana wa yena wa n'wi hlonipha. Leswi swi kombisaka ku va muti wa yena wa ha ri hava swihlawulekiso swo xiximeka swa muti. Muyimbeleri u ya emahlweni a humesa mahanyelo ya vusopfa lawa ya humelelaka emutini wa yena loko a ku:

Kahlekahle mhana mina a va laveki vo tisa hi ku
pfuxela vatukulu.
Ndzi tsemili papawa ndzi ku ndzi hunguta milomo kasi
Swi to ya swi nyanya la mirhageni.
Ivi ndzi biya darata ndzi ku ndzi biyela swifuwo ku ri swi nga dyi
mimangwa kasi ni biyela mhani.
Mhana mina va khiyeriwa gede va za va lan'wa va tlhelela a xikhulu.
Papawa ni tsemile se ni tlhatlha na darata ku ri mhana minoo!
Va ta nghena naa?

Ndzimana leyi yi kombisa ku khunguvanyeka ka muyimbeleri hi mahanyele ya nsati loyi a vengaka mana wa yena. Munhu u ringetile ku va a susa ndzhuti wa papawa hi miehleketo ya ku kumbe loko va fika va ta nghenisiwa ndlwini hikuva ku ri hava ndzhuti. Muyimbeleri u tlhela a kombisa mhaka ya ku va a vona onge o ti antswisa emitini wa yena hikuva a biya darata. Kasi hi ku endla sweswo u nyanyisa ku va mana wa yena swi ta nyanya ku va va nga ha ngheni hikuva se ku khiyiwa gede. Leswi swi endla leswaku loko mukhegula a fika a boheka ku yima gedeni a nga pfuleriwi a kala a jika va tlhela. Leswi hi ku vona ka muyimbeleri na hi mahanyele ya masiku hinkwawo ku nga mhaka yo biha swinene. Vakhegula va fanele va titwa va amukelekile loko va fika emitini ya vana va vona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(iii) Matirhisele ya ririmi

Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisile ririmi ra masiku hinkwawo a tirhisa na swigaririmi swingariswingani. Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisa xivulavulelo xa "madzinga ndleve" lexi vulaka ku va munhu a nga twi. Hi kuma xirhangi xa vundhawu "exikhulu" leri vulaka laha vanhu va nga rhurha kona emutini wa vatswari va vona. Muyimbeleri u yisa emahlweni a tirhisa xirhangi xa " xi" lexi vumbaka ntsongahato wa xikoxa. Hi twa a tirhisa xivulavulelo xa "ku hunguta milomo" lexi vulaka ku hunguta swivulavula kumbe huwa emutini. Ku na xivulavulelo xa " ku lan'wa" lexi vulaka ku va munhu a sukela swo karhi hi ku karhateka emoyeni. Hi twa xivulavulelo xa " ximanga na kondlo" lexi a xi tirhiseke ku komba leswaku mana wa yena na nsati wa yena a va rhandzani. Na xivulavulelo xa "ku huha matshopetani" lexi vulaka ku va vanhu va endla swilo swoka swi nga tivikani.

(iv) Dyondzo

Risimu leri ri hi dyondzisa leswaku vanhu va fanele va tiva hi ku hetiseka leswaku a swi talanga vavasati va rhandza mutswari wa nuna. Hi xitalo vatswari va nuna va tala ku vuriwa valoyi emutini. Loko vatswari va nsati va tekiwa va ri vona va kahle na ku nyikiwa swa le mpfungwe. Leswi swi hi dyondzisa leswaku vavanuna va fanele ku endlela vatswari va vona leswi va lavaka ku va endlela swona handle ka ku rhuma vansati hikuva swi nga endleka va nga swi kumi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(v) Ku yelana ka tinsimu leti nga laha hansi ra yelana.

Risimu ra "ndzi nyizeleni na Fernando" ti vulavula hi ku va vana va pumba vatswari va vona vuloyi ngopfu va xinuna. Leswi endlaka leswaku muti wu hahluka ku ri hi leswaku leswi swi nga ku dlayeni ka muti a hi swona leswi nga ntiyiso. Eka risimu ro sungula vana va boheka ku hambana na mutswari hikokwalaho ka nhlohlotelo wa vavasati. Kasi eka leri ra vumbirhi vana va hambana na mutswari hikokwalaho ka ku va va hemberiwile hi n'anga leyi vulaka leswaku va loyiwa hi mutswari. Tinsimu leti ta yelana swinene hikuva hinkwato ti khumba vana lava hambanaka na mutswari hi mhaka ya vuloyi.

Risimu ra "xikoxa, vabvana, emirhageni" ta yelana hikuva ti vulavula hi ku va ku nga laveki vatswari va jaha. Leswi na swona swi taka na vavasati lava vaka va tekiwile. Eka tona n'wingi u kombisa ku va a nga rhandzi na maambalelo ya xikhale ya mukhegula. Risimu leri nga laha hansi ra yelana swinene na leri nga laha henhla hikuva na rona ri tshikelela mhaka ya kuva wansati-tekiwa a nga lavi kuva vatswari va nuna va nga ngheni emutini wa yena. Ku yelana kun'wana i kuva wanuna na yena eka tinsimu leti a nyangatseka hi ku vengeriwa vatswari.

© University of Venda

3.3. NKATSAKANYO WA NDZIMA

Tinsimu leti ti humesela erivaleni ndlela leyi mutswari un'wana na un'wana a nga ti twaka ha yona loko a jikeriwa hi n'wana kumbe vana lava a nga va veleka a va kurisa hi ku va rhandza na ku va navelela hinkwaswo leswinene. Vakhale va te "xi ondle xi ta ku ondlavu'. Leswi swi vula leswaku vatswari vava na ku langutela ku hlayisiwa hi vana loko vona se va tava va kurile. Kambe xihlamariso i ku handle ka ku hlayisiwa va pumbiwa vuloyi leyi nga mhaka yo biha swinene.Vana va fanele va ringeta ku hlonipha vatswari va nga languti ku biha kumbe vusiwana hikuva mutswari a nga xaviwi u ta tshama a ri mutswari hilaha ku nga heriki. Vana va fanele va swi tiva leswaku leswi va swi endlaka vatswari swi nga endleka na vona va ya endliwa hi vana va vona. Vatswari na vona va fanele va tiva leswaku loko ku ri hi leswaku vuloyi wa byi tiva kumbe ku byi endla a nga byi endli eka vana va yena hikuva loko va swi kuma va ta lwa na yena va tlhela va hambana na yena.

Loko hi xiya tinsimu leti hi kuma leswaku vavasati a va rhandzi vatswari kumbe maxaka ya nuna leswi ku nga mhaka yo biha swinene. Hambiloko va ri kona lava nga na vuxaka bya kahle na maxaka ya nuna, kambe lava nga tala ngopfu hi lava va nga havaka vuxaka. Leswi swi endla leswaku ku nga vi na ku tsakelana eka wansati na vandyangu. Kasi hi tlhelo swi vanga timbolovo hikuva a swi tsakisi ku va u ri wanuna u kuma leswaku maxaka ya wena ngopfu vatswari a va ti emutini wa wena hikokwalaho ka wansati loyi u nga yo n'wi rhandza u tlhela u ya lovola. Tinsimu leti ti tsundzuxa vavasati leswaku va khoma vatswari va vavanuna va vona ku fana na leswi maxaka ya vona kumbe vatswari va vona vava rhandzisaka swona. Leswi swi ta endla leswaku ku va na mindyangu leyi tiyeke hikuva ku ta va na ku rhula emindyangwini.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4. NXOPAXOPO WA MIKONGOMELO YO HAMBANYISA MAXAKA, VUKHONGERI, KU HLOMA NA N'WANA NA KHOMBO RO TSHEMBA MUNGHANA

4.1. MANGHENELO

Eka ndzima leyi ku xopaxopiwa mikongomelo yo hambanahambana. Eka nkongomelo wun'wana na wun'wana ku ta xopaxopiwa tinsimu timbirhi. Leswi vulaka leswaku leswi mikongomelo yi nga mune ku ta xopaxopiwa tinsimu ta nhungu.

4.2. NXOPAXOPO WA TINSIMU LETI HLAWURIWA

4.2.1. Vana va ndhoda (Chom na chom No 3)

(Musumi)

Botee! Ni tsundzuka nkarhi lowuya hi nga se hlomisa a hi rhandzana ngopfu ku za ku navela tiko.X2

Mi yo na mi huma hi laha na mhi ni huma hi la hi ya lovola rirhandzu ra hina ri hungutekile. X2

(Vahlaveri)

Swa endleka, mi hambanyisa hi ku teka. X6

(Musumi hi ku nyiketana na vahlaveri)

Ene ni ri swi ni borha njhani, ku hambanisa hi ku teka. X2

Ndzi ri na mhe ndzi yima na wa mina, ni ku Mijaji u hava vutswaka. X2

Ene na boti va yima na wa vona, va ku Phephu u ponisiwile.

Ene na boti va yima na wa vona va ku Phephu u nghena kereke.

Ene swi ni nyangatsa njhani swo hambanyisa vamakwavo. X2

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(Musumi)

Ho va vanharhu ntsena vana va mbavo! Kambe a hi nghenelani. X2

Tiko ri tsaka ngopfu vana va mbavoo! Loko hi nga twanani!

(Vahlaveri)

Nyumisani valala mi nghenelana mi vana va ndhoda. X6

(Musumi hi ku nyiketana na vahlaveri)

Loko ndzi mi nyika buruku no tumbeta ku ri nsati wa mina a nga swi vonii!

Loku ndzi mi nyika buruku no tumbeta ku ri nsati wa mina a nga swi tivi.

Na swikwembu swi nga tsaka loko swo vona swihlangi swi huha swin'we,

a hi ku saseka ka.

Va le hansi va nga tsaka loko vo vona vasati va hina va famba swin'we

phayiphinee!

(Musumi)

Hi nge xavi tithayi boti, ti tlhela ti boha hina.

Hi nge xavi tithayi boti, ti tlhela ti tswinya hina.

Hi nge xavi tisuti boti, ti tlhela tiqoka hina.X2

Hi nge lovoli vavasati ku durha va tlhela va lawula hina.X2

Swi ndzi nyangatsa ngopfu ku hlangana byaleni.

Swi ndzi dina ngopfu ku hlangana porosinee!

Amakaya ya hina hi nga nghenelani.

Amakaya ya hina hi nga nghelenee!

Hi nge xavi tisuti boti, ti tlhela tiqoka hina.X2

Hi nge xavi tithayi hina, titlhela ti boha hina.X2

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(i) Mongo

Risimu leri ri vulavula hi wanuna loyi a vilelaka hikuva yena na boti wa yena va nga ha rhandzani ku suka loko va tava va tekile vavasati. Munhu loyi u twa mahanyelo lawa ya vava hikuva a nga ha koti ku vonana kahle na boti wa yena hambi ku ri ku pfunana na yena. Leswi vangiwaka hikuva un'wana na un'wana wa vona a yima na leswi swi vuriwaka hi nsati wa yena.

(ii) Nxopaxopo

Muyimbeleri u thyile risimu leri ku "Vana va ndoda" leswi vulaka ku va vanhu va velekiwile hi mutswari un'we ngopfu wa xinuna. Eka risimu leri muyimbeleri u humesa xivilelo xa ku hambanisiwa ka yena na makwavo wa yena hikokwalaho ka ku teka. Hi twa a ku:

> Botee! Ndzi tsundzuka nkarhi lowuya hi nga se hlomisa a hi rhandzana
> ngopfu ku za ku navela tiko.
> Mi yo na huma hi hala na mi ndzi huma hi hala hi ya lovola,
> rirhandzu ra hina ri hungutekile.

Marito lawa ya kombisa ku twa ku vava ka muyimbeleri loko a tsundzuka rirhandzu leri a ri na rona nkarhi lowu nga hundza lowu a kombisaka leswaku vanhu va tiko ra ka vona a va kala va navela mahanyelo ya vona. Kambe ku suka loko hinkwavo va tava va tekile a va ha rhandzani. Leswi a vonaka onge swi nga va swi vangiwa hi vavasati lava nga va teka. Hi tlhela hi twa vahlaveri va tshikelela mhaka ya ku hambanisiwa ka vanhu lava hi ku teka va ku "swa endleka, mi hambanisa hi ku teka", leswi swi kombisaka leswaku i timhaka ta khale ku va vanhu va hambana va nga ha fambelani hikokwalaho ka ku teka. Marito ya ku "swa endleke" ya nyika miehleketo ya leswaku vamakwavo hi mikarhi yo tala lexi va hambanisaka i ku teka. Muyimbeleri u tshikelela ku hlundzuka ka yena hikuva vuxaka bya yena na boti wa yena byi nga ha ri kahle. Leswi endlaka leswaku va nga fambelani. Hi twa a ku:

© University of Venda

University of Venda

Ene swi ndzi borha njhani, ku ha[illegible] hi ku teka.
Ndzi ri na mhi ndzi yima na wa mina, ni ku Mijaji u hava vutswaka.
Ene na boti va yima na vona, va ku Phephu u nghena kereke.
Ene na boti va yima na wa vona, va ku Mijaji u ponisiwile
Ene swi ndzi nyangatsa njhani swo hambanyisa vamakwavo.

Ndzimana leyi yi kombisa nkwetlembetano lowu nga kona eka vanhu lavambirhi laha un'wana na un'wana a vonaka lowa yena nsati a ri kahle ku tlula loyi un'wana. Leswi kombisaka leswaku mhaka leyi a swi nga olovi ku yi hela hikuva ku hava loyi a vonaka nsati wa yena a ri na nandzu. Muyimbeleri u yisa emahlweni mhaka ya ku biha ka ku hambanyisiwa hi vavasati loko a ku:

Ho va vanharhu ntsena vana va mbava, kambe a hi nghenelani.
Tiko ri tsaka ngopfu vana va mbavoo! loko hi nga twanani.

Mitila leyi yi kombisa leswaku vanhu lava a va talangi ku fika laha va nga zaka va vulavula va nga twanani. Muyimbeleri u vula marito yo vavisa ya kuva leswi va swi endlaka swi tsakisa vanhu lava nga na timbilu to biha etikweni. Hi twa vahlaveri na vona va seketela mhaka ya ku va vanhu lava va fanele va khomana handle ka ku tsakisa tiko va ku: " nyumisani valala mi nghenelana, mi vana va ndoda". Marito lawa i marito yo khongotela lawa ya endlaka leswaku vanhu va kota ku swi twisisa leswaku tani hi vamakwavo va fanele va rhandzana na ku pfuxelana emindyangwini ya vona. Muyimbeleri u kombisa ku biha ka vutomi lebyi va byi endlaka loko a ku:

Loko ni mi nyika buruku no tumbeta, ku ri nsati wa mina a nga swi vonee!
Loko ni mi nyika buruku no tumbeta, ku ri nsati wa mina a nga swi tivi.

© University of Venda

University of Venda

Na swikwembu swi nga tsaka l[illegible] swo vona swihlangi swi huha swin'we a hi ku saseka ka!

Va le hansi va nga tsaka loko vo vona vasati va hina va famba phayiphinee!

Ndzimana leyi yi boxa leswaku vanhu lava a swa ha olovi ku va va pfunana hikuva loko un'wana a hleketa ku nyika un'wana swo karhi u fanele a n'wi pfunela exihundleni. Leswi swi vangiwa hikuva vuxaka bya vanhu lava byi hahluriwile hi vavasati lava va nga va teka. Muyimbeleri u tlhela a kombisa leswaku loko ntwanano wa vona wo vuyela ematshan'wini muti wa ka vona wu nga va lowunene hikuva na mikwembu yi nga tsaka hi vuxaka lebyi va nga vaka va byi endlile. Muyimbeleri u sola vubihi bya ku lawuriwa hi vavasati a ku:

Hi nge xavi tithayi boti ti tlhela ti boha hina.
Hi nge xavi tithayi boti ti tlhela ti tswinya hina.
Hi nge xavi tisuti boti ti tlhela tiqoka hina.
Hi nge lovoli vavasati ku durha va tlhela va lawula hina.

Ndzimana leyi yi yisa emahlweni xivilelo xa muyimbeleri xa ku hambanyisiwa na makwavo hi vavasati lava va nga yo va lovola. Muyimbeleri u vula leswaku muti wa vanhu lava se wu lawuriwa hi vanhu lava va nga ta hi xuma emutini ku ri ku a ku fanele ku lawuriwa vavasati lava hi vavanuna va vona tani hi venyi va muti. A swi bihangi ku va vavasati vava na mavonele eka timhaka ta mindyangu, kambe mavonele ya kona a ku vi mavonele lawa ya akaka. U hlamusela mhaka ya ku va vanhu lava va nga ha fambelani hikokwalaho ka swicele leswi nga kona loko a ku:

Swi ni nyangatsa ngopfu ku hlangana byaleni.
Swi ni dina ngopfu ku hlangana porosinee!
A makaya ya hina hi nga nghenelani.

Mitila leyi yi kombisa leswaku vanhu lava va hlangana loko va ri byaleni laha ku nga havaka vavasati va vona. Leswi hi kombaka leswaku vona hi voxe a va vengani, kambe ko va

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

na nhlohlotelo wa vasati va vona lava ngi[illegible]aka hi tindlela to ka ti nga ri kahle ivi va byala rivengo xikarhi ka vona.

(iii) Matirhiselo ya ririmi

Muyimbeleri eka risimu leri u tirhisile ririmi ra masiku hinkwawo a tlhela a tirhisa ni swigaririmi swo karhi. Muyimbeleri u thyile risimu leri "Vana va ndoda" leswi vulaka ku va vanhu va tswariwile hi wanuna un'we. Muyimbleleri u tirhisa xivulavulelo "ku hlomisa" lexi vulaka ku teka nsati. U ri "mi yo na huma hi hala na mi ni huma hi laha", leswi vulaka ku un'wana na un'wana u yona teka nsati lomu a n'wi tekeke kona ko vhela ku va ku herile ku twanana ka vona. Vahlaveri va paluvaxa kuka ku nga ri na ku twanana eka vona va ku "nyumisani valala", lexi vulaka leswaku a va endli leswaku ku nga humeleli leswi nga ta tsakisa vanhu lava nga va rhandziki. Muyimbeleri u tirhisa swivulavulelo swimbirhi leswi nga na nhlamuselo yin'we ku nga leswi landzelaka "Ku xava tithayi ti tlhela ti boha hina" na "Hi nge xavi tithayi ti tlhela ti mbala hina" leswi vulaka ku va vanhu va teka vavasati lava va tlhelaka va va lawula.

(iv) Dyondzo

Risimu leri ri hi dyondzisa leswaku vanhu va nga kula kahle va ri na vuxaka bya kahle tani hi vamakwavo, kambe va nga hambana hikokwalaho ka ku teka. Vanhu va fanele va tivonela eka leswaku va nga hambanyisiwi hi vanhu lava nga yo tekiwa emutini hikuva vuxaka bya vukati bya hela, kambe lebyi bya ngati a byi heli. Na vona vavasati va fanele ku dyondza ku aka vuxaka bya kahle evukatini hikuva va ta pfumala vayimeleri loko swilo swi biha.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.2. Vana va ndhoda no 5

(Musumi)

Swivulavula swi tatile tiko, mindyangu yo tala yi na swona. X2
Hala ka hina ma tiva swi nyanyile ngopfu, ku ta za ku khomaniwa hi mavoko.
Hala ka hina ma tiva swi nyangatsa ngopfu, ku ta za ku khomaniwa hi mavoko.
Va hi vhuruvhaya, va hi dirivula, vavasati va hina ma tiva.
Boti u yima na wa yena, na mi ni yima na wa mina, se ku kombaniwa hi tintiho.

(Vahlaveri)

Yoo! Vana va ndoda va kombana hi tintiho. X10

(Musumi a nyiketana na vahlaveri)

Ku tlhava ka dyambu i swivulavula.
Ku tlhava ka dyambu i swicele ntsena.
Nyimpi ya xin'wana manana a yi lamuleki. X2
Switiko swi tele emutini wun'we.
Swicele swi tele swi tlulela na vana.
Boti u yima na wa yena, na mi ni yima na wa mina. X2
Se ku kombaniwa hi tintiho.

(Musumi)

Va nge sukeli mhaka vavasati lava, hi nga hlevahlevangi na vona. X2

(Vahlaveri)

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Va nge kumi matimba yo mi vhuruvhaya mi nga vulavulangi. X6

(Musumi)

Loko hi twa tikhatoni hi vuya hi chucheka. X2
Na swihlangi swi byeriwa mikhuva yo biha. X2
Kotwa u nga huhi na yena n'wana papahulu.
Kotwa u nga huhi na yena n'wana papantsongo.
Vavasati hi yo lovola a hi vaka hina.

(Musumi)

Mi nga rhangisi ku ehleketa vafuwethu, hi siya manu hi le ndzhaku. X2
A hi vaka hina vavasati lava va tile mutini hi timali. X2
Loko wo tshika u lova mifuwethu, swi ta vava mina wa ka n'wina. X2
Nkarhi walowo wansati a sungula ku hlamba a tola tiphoda a bomba. X2
A hlangana na vaMagezi va ti gangisela, mina wa ka n'wina swi ni vava. X2

(Vahlaveri)

Mi nga hambanyisiwi hi ku teka, mi vana va ndoda.X6

(Musumi)

Swi fana no qoka tikhokho na suti a swi fambelani hi vana va ndoda. X2
Swa vana va ndoda swa vana va ndoda. X2
Va nga ngheneleli va tisiwile hi xuma.
Swa vana va ndoda swa vana va ndoda.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(i) Mongo

Risimu leri ri vulavula hi munhu loyi a vilelaka hikuva emutini wa ka vona va nga ha twanani ku sukela loko vamakwavo va tava va tekile vavasati. Loyi a kombisaka leswaku swicele leswi nga kona emutini wa ka vona swi ta endla leswaku ku kala ku lwiwa hikuva a swi heli na ku va se swi tlulela na le ka vana lava va nga tiviki nchumu.

(ii) Nxopaxopo

Risimu leri ri thyiwile "vana va ndoda" leswi vulaka ku va vanhu va tswariwile hi wanuna un'we. Kambe hikokwalaho ka ku teka un'wana na un'wana u hanya na muti wa yena ntsena. Leswi swi endliwa hi swicele leswi vangiwaka hi vavasati ku hambanyiseni ka vana va munhu. Muyimbeleri u ri:

Swivulavula swi tatile tiko, mindyangu yo tala yi na swona.
Hala ka hina ma tiva swi nyanyile ku ta za ku khomaniwa hi mavoko
Va hi vhuruvhaya va hi dirivula vavasati va hina la kaya.
Boti u yima na wa yena, na mi ni yima na wa mina,
se ku kombaniwa hi tintiho

Eka ndzimana leyi muyimbeleri u kombisa leswaku swivulavula hinkwako emindyangwini swi kona kambe lava swi va humelelaka va swi kota ku swi lawula swi nga tikombi. Muyimbeleri u vula leswaku leswi nga emutini wa ka vona a swi lawuleki leswi langutekaka onge ku nga za ku lwiwa kunene. Muyimbeleri u tirhisa xivulavulelo "ku vhuruvhaya" lexi vulaka ku va va hlanganisiwa tinhloko hi vavasati lava. Ku hlanganisiwa tinhloko hi vavasati lava swi endla leswaku un'wana na un'wana a yima na loyi wa yena a vula leswaku u lunghile ngopfu a nge sunguli timhaka to biha. Ku hambana loku ku seketeriwa hi vahlaveri loko va ku "Yoo! Vana va ndoda va kombana hi tintiho". "Ku kombana hi ntitiho" i xivulavulelo lexi vulaka ku va vanhu

© University of Venda

va nga ha twanani. Muyimbeleri u paluxa swi[illegible]humelelaka endyangwini wa ka vona a ku:

Ku tlhava ka dyambu i swi swivulavula.
Ku tlhava ka dyambu i swicele ntsena.
Mativa va fuwetu tinhloko hi havo.
Nyimpi ya xin'wana-manana a yi lawuleke.

Ndzimana leyi yi paluxa leswaku swicele emutini lowu swi humelela masiku hinkwawo swi tlhela swi ri hava vanhu lava nga swi vulavulaka ku va swi hela.muyimbeleri u vula leswaku handle ka ku va vona venyi va tshama tani hi muti ku hava munhu loyi a nga yi lamulaka hikuva vanhu va chava ku nghenelela eka timhaka ta mindyangu ya van'wana. Muyimbeleri u boxa leswaku ku va swicele leswi swi nga heli swi endla leswaku swi fika na lomu a swi nga fanelangi ku va swi nga fika. Xivilelo xa ku tala ka swicele hi xitwa hi marito lawa. "Swicele swi tele emutini wun'we, swicele swi tele swi tlulela na vana". Muti wun'wana na wun'wana wu na swicele, kambe a swi fanelanga ku va swi ya fika na le ka vana hikuva vana a va tivi nchumu. Loko se swi fika ka vana swi va swi onhile ngopfu hikuva vana va fanele va dyondza leswinene eka vatswari ku nga ri ku kula va tiva swicele. Muyimbeleri u yisa emahlweni a kombisa laha swicele lswi swi sukelaka kona a ku "va nge sukeli mhaka vavasati lava hi nga hlevahlevangi na vona". Ntila lowu wu paluxa leswaku loko va kala va swi endla vavasati lava va rhangile va twa vona tani hi venyi va mindyangu va ri karhi va nga vulavulani kahle. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi vahlaveri va ku "va nge kumi matimba yo mi vhuruvhaya mi nga vulavulangi." Leswi tiyisisaka leswaku vavasati lava a va nga ta kuma matimba yo va hangalasa kumbe ku va holovisa va nga rhangangi vava byela leswaku mani a nga lunghangi.

Muyimbeleri u boxa leswaku leswi se swi humelelaka swa ku va swicele swi byeriwa na vana a swi kahle loko a ku:

Na swihlangi swi byeriwa mikhuva yo biha
U nga huhi na yena n'wana papahulu.
U nga huhi na yena n'wana papantsongo

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mitila leyi yi kombisa leswaku ku kula ka swicele leswi a ka ha lawuleki hikuva swi tlhela swi chela moya wo biha na le ka vana. Lava a va fanele va nga swi tivi ku loyi i n'wana mani tanihi leswi va nga va muti wun'we se sweswi va swi tiva. Muyimbeleri u tlhela a paluxa switandzhaku leswi vangiwaka hikuva vamakwavo va nga twanani loko a ku:

Mi nga rhangisi ku ehleketa mi siya manu a dzhaku.
A va ka hina vavasati lava va tile mutini hi timali.
Loko wo tshika u lova mifuwethu, swi ta vava mina
wa ka n'wina.
Nkarhi walowo a sungula ku hlamba a tola tiphoda a bomba.
A hlangana na vaMagezi swi tigangisela, mina wa ka n'wina swi ni vava.

Ndzimana leyi yi boxa leswaku munhu loko a endla swilo u fanele a tirhisa vutlhari ku vona leswi swa ha taka hikuva siku rin'wana swi ta tlhela swi twisa yena ku vava loko a tshemba nsati loyi a nga taka a yimeli nchumu loko a tshika a hlanganile na swo biha. Vahlaveri va humesa marito yo khongotela vamakwavo lava va ku "mi nga hambanyisiwi hi ku teka mi vana va ndoda." Marito lawa ya kombisa leswaku vanhu lava va fanele va swi tsundzuka leswaku i vanhu lava nga tswariwa swin'we lava faneleke ku kombana rirhandzu ra ngati. Muyimbeleri u ya emahlweni a ku "swa vana va ndoda, swa vana va ndoda, va nga nghenelelì va tisiwile hi xuma". Marito lawa ya boxa leswaku timhaka ta vamakwavo a tifanelanga ti nghenelerìwa hi vanhu lava nga yo tekiwa hikuva loko vanhu va ri vamakwavo hi wona maxaka lamakulu ku tlula munhu loyi a nga yo lovoriwa emutini.

(iii) Matirhiselo ya rirmi

Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisile ririmi ra masiku hinkwavo na swigaririmi ku va ri kota ku koka rinoko ra vayingiseri. Muyimbeleri u tirhisa xivulavulalelo xa "swivulavula swi tatile muti" lexi vulaka ku va vanhu va tshama va nga ri ku twananeni emutini. Hi twa xivulavulelo xa ku "ku ta kala ku khomaniwa hi mavoko" lexi vulaka leswaku ku ta kala ku lwiwa. Muyimbeleri u tirhisa swivulavulelo swimbirhi hi nkarhi wun'we naswona swi humesa nhlamuselo yin'we

© University of Venda

University of Venda
Shaping Future Leaders

loko a ku "va hi vhuruvhaya" na "va hi dikwala vavasati va hina", leswi vulaka ku va va hlanganisiwa tinhloko hi vavasati ivi swi endla leswaku va holova. Vahlaveri na vona va humesa xivulavulelo xa ku "vana va ndoda va kombana hi tintiho." "Ku kombana hi tintiho" swi vula ku va vanhu va nga twanani. Hi kuma xivulavulelo xa ku "ku tlhava ka dyambu i swivulavula", lexi vulaka leswaku loko dyambu ri xa ri xela leswaku ku holoviwa. U ri "vafuwethu tinhloko hi hava", lexi nga xivulavulelo lexi vulaka ku va vanhu va nga swi koti ku ehleketa swilo leswi nga va pfunaka. Hi twa a ku "switiko swi tele emutini wun'we." Lexi naswona ku nga xivulavulelo lexi vulaka leswaku un'wana na un'wana u sweka swa yena, kambe va ri karhi va tshama ndhawu yin'we. Muyimbeleri u sola swendlo swa ka vona hi xivulavulele lexi nge "hi nga rhangisi ku ehleketa hi siya manu ndzhaku." "Ku siya manu ndhaku" i xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a vhela a kholwa leswaku leswi a byeriwaka swona hi swona a nga rhanganga a swi kambisisa.

(iv) Dyondzo

Risimu leri ri hi dyondzisa leswaku vanhu va nga tswariwa swin'we va kula kahle va ri karhi va rhandzana, kambe va ta hambanisiwa hikuva va tekile vavasati. Ri tlhela ri hi tsundzuxa leswaku vavasati na vona va fanele va tikhoma kahle loko va fika vukatini hikuva ku hambanisa vana va munhu a swi sasekangi. Hi vona va faneleke va vona leswaku va hlanganisa vavukati hikuva loko munhu a ya vukatini a nga yeli ku tlhela a vuya. Hi ndlela leyi vavasati va fanele va vona leswaku laha va tekiwaka kona ku va na ku rhula.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.3. Wa rivala (Hlengani)

(Musumi)

U dyondze xikolo u pasa makwerhu, u kuma na ntirho u tirha. X2

U tlhela u teka nsati lowo dyondzeka, mali mo khingakhinga ha swi vona. X2

Xihoxo i ku mila timpapa makweru, u suka u haha u siya vatswari.

Xihoxo i ku suka u puruka u siya vatswari.

"Education" ya nsati wa wena yi ri mhani va nuha va borile naa?

"Education" ya nghamu ya wena yi ri mhani va nuha va borile naa?

(Vahlaveri va xinsati)

Wa rivala ku ri u huma kwihi Hlenganee! X10

Wa rivala ku ri u huma kwihi? X10

(Musumi)

N'wana mbava. X2

Mhani va hlupheke ngopfu hi n'wana loye, kambe a swi vuli nchumu.

Mhani va swogole ngopfu hi n'wana loye, kambe a swi hlayi nchumu.

Va vuriwa na risema va kha va hanya naa?

N'wana mbava!

Va vuriwa na ku nuha va kha va hanya naa?

Mifuwethu.

Mhani wa nghamu ya wena vona va kahle naa?

Vona a va nuhi ke?

Mhani wa nsati wa wena vona va njhani naa?

Vona va hava risema ke?

Hambi wo khongela u rila u nge ri voni tilo.

Sungula u xixima vatswari.

Hambi wo khongela u cema u nge ri voni tilo.

Xixima u nga "pretend"

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(Musumi)

Susani madeha mhanee! Swidyondzeki swi ri n'wina mi na risema. X2

(Vahlaveri)
Va tshikisiwa ndhavuko vakhegula. X10

(Musumi)

Kambe va ku kurise ku vava na vusenga bya vona.
Va ku tshungule mavabyi na madeha ya vona. X2
Wa rivala ku u chika edzobyeni ra mbuti, u humesa na xikokola onge u khandziye Benze. X2

(Musumi)

Nhlana wa mhani wa khwaxa namuntlha, leswi u nga teka hlomisa ra xidyondzeki.

(Vahlaveri)
Nhlana wa mhani wu na magwari namuntlha. X5

(Musumi)
U "Mr" swimanimani a hi nchumu sweswo.
U "Mr" swimanimani a hi nchumu ka mina.
Tiva ku ri u chika edzobyeni ra mbuti u humesa na xikokola u kha u mama na tintiho. X2

(i) Mongo

Risimu leri ri vulavula hi munhu loyi a sukaka a hambana na vatswari endzhaku ka loko a dyondzekile. Munhu loyi a nga ha pfuni vatswari va yena endzhaku ka loko va tikarhatile va

© University of Venda

n'wi dyondzisa xikolo hi mali ya vusiwana. U [illegible] namarhela nsati na vatswari va nsati a tlhela a va hlayisa a tshika vatswari va yena va hlupheka.

(ii) Nxopaxopo

Mhaka ya xihoxo xa ku hambana na vatswari eka risimu leri yi paluxeka ku suka eka vito ra risimu ra "Wa rivala" leswi vulaka ku va munhu a nga tsundzuki mhaka kumbe nchumu wo karhi. Eka risimu leri ku boxiwa ku va munhu a rivala leswaku u fanele ku pfuna vatswari va yena tanihi leswi va n'wi tswaleke va tlhela va tikarhetela ku va a dyondza xikolo. Muyimbeleri u ri:

U dyondze xikolo u pasa makwerhu, u kuma na ntirho u tirha.
U tlhela u teka nsati lowo dyondzeka, mali mo khingakhinga
ha swi vona.
Xihoxo i ku mila timpapa makwerhu, u suka u haha u siya vatswari.

Ndzimana leyi yi kombisa ku va munhu loyi a vile ni nkateko wo dyondza xikolo lowu vanhu vo tala va wu pfumalaka. A tlhela a va na nkateko wo kuma ntirho. Kambe loko se swi n'wi fambela kahle a sungula ku hambana na vatswari leswi tikombaka swi vangiwa hi ku byeleteriwa hi nsati wa yena. Leswi hi swi twa hi marito ya muyimbeleri loko a ku " "education" ya nghamu ya wena yi ri mhani va nuha va borile naa?" Ntshaho lowu wu hi komba leswaku ku va munhu loyi a sukela vatswari u va a ri karhi a byeleteriwa hi nsati wa yena. Hi twa vahlaveri va sola mahanyelo lawa va ku "wa rivala ku ri u huma kwihi Hlengani", leswi kombaka leswaku munhu loyi a nga ha swi ehleketi na leswaku u tswaleriwe evusiwaneni lebyi a tlhelaka a byi tsutsuma handle ko byi herisa. Muyimbeleri u humesela erivaleni vusiwana lebyi munhu loyi a kuleleke eka byona loko a ku:

Mhani va hlupheke ngopfu hi n'wana loye, kambe a swi vuli nchumu.
Mhani va swogole ngopfu hi n'wana loye, kambe a swi hlayi nchumu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ndzimana leyi yi kombisa ku va mutswari loyi a xanisekile ngopfu eku kuriseni ka n'wana loyi hikokwalaho ka vusiwana, kambe a tlhela a nga ha vuyeriwi hi nchumu. Muyimbeleri u sola ku tsutsuma ka xidyondzeki lexi xi ya hlayisa vatswari va nsati loko a ku:

Mhani wa nghamu ya wena vona va kahle na?
Mhani wa nsati wa wena vona va kahle na?
Hambi wo khongela u rila u nge ri voni tilo.
Sungula u xixima vatswari.

Eka ndzimana leyi muyimbleri u sola ku va munhu loyi a ya hlayisa vatswari va nsati a tshika va yena. A tlhela a sola mahanyelo ya munhu loyi hikuva a nghena kereke kambe a tsandzeka ku endla leswi vuriwaka hi Bibele swo xixima vatswari. Hi twa a yisa emahlweni ku twela mutswari loyi a tsutsumiweke ku vava a ku
"susani madeha mhanee! Swidyondzeki swi ri n'wina mi na risema." Ntila lowu wu kombisa xivangelo xa ku tsutsumiwa ka mutswari loyi leswi vangiwaka hi maambalelo ya yena ya xikhale ni ku va a nga hlambi hikuva u vuriwa wo nuha. Leswi vulaka leswaku loko a tava a ambarile kahle hi loko a tava a ambarile timpahla ta vanhu va masiku lawa leto ka ti nga ri ta ndhavuko. Leswi swi tlhela swi seketeriwa hi vahlaveri loko va ku "va tshikisiwa madeha vakhegula", leswi vulaka leswaku va humesiwa eka maambalelo ya vona ya ndhavuko va ya ka lawa yo ka ya nga tolovelekanga ya masiku lawa. Muyimbeleri u hi komba leswaku munhu loyi u tswariwile na ku kulela endhavukwini loko a ku:

Kambe va ku kurise ku vava na vusenga bya vona.
Va ku tshungule mavabyi na madeha ya vona.
Wa rivala ku u chika edzobyeni ra mbuti…

Ndzimana leyi yi hi humesela kahle xivumbeko xa munhu loyi loko a ri karhi a kula. Loyi sweswi a nga ha laviki no tshunela ekusuhi na lava n'wi kuriseke. Muyimbeleri u yisa emahlweni ku sola mahanyelo lawa a ku "nhlana wa mhani wu na magwari namuntlha, leswi u nga teka hlomisa ra xidyondzeki naa?" Ntila lowu wu kombisa ku va munhu loyi a nga ha ri na mhaka na munhu loyi a nga n'wi tswala leswi vangiwaka hikuva a tekile xidyondzeki. Vahlaveri

© University of Venda

na vona va seketela mhaka leyi va ku "nhlana wa mhani wu na magwari namuntlha." Leswi vulaka kuva mhani va nga ha ri munhu wa kahle kumbe va nga ha kombeki evanhwini. Muyimbeleri u ya emahlweni a kombisa leswaku loko munhu a humelela a nga fanelanga ku rivala vanhu lava n'wi tswaleke kumbe ku n'wi kurisa loko a ku:

U "Mr" swimanimani a hi nchumu sweswo.
U "Mr" swimanimani a hi nchumu ka mina.
Tiva ku ri u chika edzobyeni ra mbuti.

Ndzimana leyi yi kombisa leswaku hambi munhu a yo humelela a va munhu wa xiyimo xa le henhla endhawini a swi nge cinci ku i n'wana mutswari yaloye a nga n'wi rhandziki.

(iii) **Matirhiselo ya ririmi**

Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisa ririmi ra masiku hinkwawo ni ku ri lunga hi swigaririmi swo hambana. Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisile xivulavulelo xa "ku rivala" ku thya vito ra rona leswi vulaka ku va munhu a nga tsundzuki mhaka kumbe nchumu wo karhi. Muyimbeleri u longoloxa swivulavulelo swa "ku mila timpapa na "ku haha na ku puruka" leswi vulaka ku va munhu loko se a humelerile a sungula ku tekela lava n'wi kuriseke ehansi na ku tlhela a famba a ya tshama kule na vona. Hi kuma xivilelo xa ku kholeriwa ka mutswari hi swivulavulelo swa "ku bola" na "ku nuha" leswi vulaka ku va munhu a ri na swihlawulekisi swo ka swi nga ha ri kahle loko se a kurisile n'wana. U humesa swivulavulelo swa "ku hlupheka" na "ku swogola" leswi humesaka nhlamuselo ya ku va munhu a xanisekile eku kuriseni ka n'wana hikokwalaho ka vusiwana. Xivulavulelo xa "ku tshikisiwa ndhavuko" xi vula ku va munhu a susiwa eka mahanyele kumbe maambalele ya xikhale lawa a kuleke hi wona.. Hi tlhela hi twa xivulavulelo xa "ku chika edzobyeni ra mbuti" lexi vulaka ku va munhu a tswariwile vusiwaneni lebyi na loko va n'wi bebula a va tirhisa dzovo ra mbuti tani hi xibye lexi a xi tirhisiwa ku bebula n'wana hi xona. Muyimbeleri u tlhela humesa xivulavulele a ku "nhlana wa mhani wu na magwari" lexi nga xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a nga ha laveki hikuva a kurisile munhu evusiwaneni loyi sweswi munhu wa kona se a nga humelela.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(iv) Dyondzo

Risimu leri ri hi dyondzisa leswaku loko hi dyondzekile hi dyondzekela ku ya susa vusiwana lomu hi tswariweke kona ku nga ri ku sukela vatswari hi ya tshama ekule laha va nga taka va nga koti ku hi vona. Ri tlhela ri hi dyondzisa leswaku hi tiva nkoka wa vatswari va hina ku nga ri ku languta vatswari va nsati va ri na nkoka wo
tlula vatswari va hina hikuva loko ho hlangana na ku tikeriwa hi vona hi nga ta tlhela hi lava ku pfuniwa hi vona tani hikuva va ri vona lava nga na vutihlamuleri lebyikulu eka hina.

4.2.4 Xidyondzeki xa mbara

(Musumi)
Vito ra Hlupheka va ri rivele boti, va vuya na tidipiloma.
Vito ra Hlupheka va ri rivele boti, va vuya na tidigiri.
Leswo mutswari rimitsu ro cheleta matluka bootee ha! va swi rivele lava. X2
Siku ra ngati a ri tshwuki a va swi tivangi mhani, ku ri u ta cinca mavala. X2
Va ku kurise ku vava va xavisa thothotho va sweka miqombhoti va kurisa wena.
Namuntlha u dyondzile mali yi ri mbava yi vula wena, a wa hava ehleketi.
Bazela ya kona i ku byeletelana na nsati wa wena mi va pumba vuloyi.
Lexi ndzi hlamarisaka kereke wa nghena n'wana mbava, kambe u bihile mbilu.
Boti n'wana mhani u xidyondzeki xa mbara.
Boti n'wana mhani u xidyondzeki xo phunta.

(Vahlaveri)

Va cinca timovha hi mukhegula loyi a nga va tswala. X5
Va qoka magaweni hi mukhegula loyi a nga va tswala. X4

(Musumi)

Hambi u ri minisitara hayi ka mutswari.

© University of Venda

Hambi u ri "president" hayi a ka mhani.

Ku gungula ka mutswari swi nghenisa leswo tala.

U nghamula eka tiko, kambe hayi eka mhani.

U khandziya leto durha mi languta na mutswari.

Swa tibaji na tithayi mi qoka mi tiva mhani.

Boti n'wana mhani u xidyondzeki xa mbara.

(Musumi)

U xikondlwana makala tindleve, u rivala ku ri xikatsana xa phasa. X2

Swa Xilungu swi tshike u wa ntima dzwii! N'wana mbava hlayisa mutswari loyi.

Swa Xilungu swi tshike u wa ntima dzwii! N'wana mbava hlayisa mhani loye!

(vahlaveri)

U xidyondzeki xo phunta mutswari namuntlha a hi nchumu. X10

(Musumi)

Nchumu i nsati, mi nga dyondzeka ku fana.X2

Miqoka na tirhingi, mi tlhela mi cata kahle,

mi cata xikereke, ku ve timbilu mahlwehlwe.X2

(Musumi)

Kule hi le ndzhaku n'wana mbava, hlakula u ya mahlweni.

Kule hi le ndzhaku n'wana mbava, hlayisa mhani loyi a ha hanya.

(Vahlaveri)

Loko vo za va lova u nga va hlayisangi u ta twa ku thotha. X10

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(Musumi)

U thayikhoni ka tiko mara hayi a ka mhani.
Loko u vona mutswari u humesa na matihlo. X2
Onge u yo khandziya xitimela xa rhongo. X2
U thayikhoni ka tiko mara hayi a ka mhani.
U thayikhoni ka tiko mara hayi ka mutswari.

(i) Mongo

Risimu leri ri vulavula hi munhu loyi a nga hambana na vatswari lava nga n'wi kurisa ku vava endzhaku ka loko a dyondzekile. Munhu loyi u suka a ya namarhela nsati a tlhela a ya hlayisa va le vukweni bya yena a tshika mutswari wa yena loyi a nga n'wi kurisa ku vava.

(ii) Nxopaxopo

Vutomi bya ku va loko munhu a dyondzekile a hambana na vatswari a hi mhaka leyi amukelekaka. Leswi swi paluxiwa hi vito ra rinsimu ra "Xidyondzeki xa mbara", leswi vulaka leswaku xidyondzeki xo phunta. Leswi swi hi komba leswaku a hi vutlhari ku hambana na vatswari endzhaku ka loko va hluphekile hi wena va ku dyondzisa xikolo va ri na ku tshemba leswaku swi ta va hungutela vusiwana ivi wena u suka u ya damarhela vatswari va nsati na ku va hlayisa. Muyimbeleri u boxa leswi landzelaka:

Vito ra Hlupheka va ri rivele boti, va vuya na tidipiloma.
Vito ra Hlupheka va ri rivele boti , va vuya na tidigiri.
Leswo mutswari rimitsu ro cheleta matluka bote ha!
va swi rivele lava. X2
Siku ra ngati a ri tshwuki a va swi tivangi mhani,
ku ri u ta cinca mavala. X2
Va ku kurise ku vava va xavisa thothotho va sweka

© University of Venda

miqombhoti va kurisa wena.

Eka ndzimana leyi muyimbeleri u tirhisa vito ra Hlupheka ku kombisa leswaku munhu loyi u fikelerile tidyondzo ta yena a ri karhi a hlupheka hikokwalaho ka vusiwana lebyi a byi ri kona emutini wa ka vona. Muyimbeleri u tirhisa xivuriso xa ku "mutswari rimitsu ro cheleta matluka", lexi vulaka leswaku mutswari hi yena a nga endla leswaku a kota ku fikelela ku humelela loku a nga ku fikelela. U tlhela a kombisa leswaku loko mana wa yena a va swi tivile ku a va nga vuyeriwi hi nchumu eka n'wana loyi inge va nga zanga va tikarhata hi yena. Leswi hi swi twa hi marito ya muyimbeleri lawa ya nge "siku ra ngati a ri tshwuki a va swi tivangi mhani ku o ta mila mavala." Mana wa xidyondzeki lexi va endlile hinkwaswo leswo tika ku fana na ku xavisa thothotho lebyi ku nga byalwa lebyi yirisiweke ni ku khomeriwa. Va tlhela va sweka muqombhoti ku endlela leswaku yena a ya humelela, kambe hinkwaswo leswi a hi nchumu eka yena. Muyimbeleri u humesa mahanyelo yo ka ya nga amukeleki hi munhu loyi loko a ku:

Namuntlha u dyondzile mali yi ri mbava yi vula wena,
a wa hava hleketi.
Bazela ya kona i ku byeletelana na nsati wa wena mi va
pumba vuloyi .
Lexi ndzi hlamarisaka kereke wa nghena n'wana mbava,
kambe u bihile mbilu.
Boti n'wana mhani u xidyondzeki xa mbara.
Boti n'wana mhani u xidyondzeki xo phunta.

Ndzimana leyi yi boxa leswaku munhu loyi u dyondzekile a tlhela a va na mali na hinkwaswo leswinene kambe handle ka ku khensa mutswari leswi a nga n'wi pfuna u yima na nsati va vula leswaku mana wa yena wa loya. Leswi ku nga mhaka yo biha hikuva a fanele a n'wi loyile loko va ha hlupheka hi yena ku nga ri sweswi se a nga humelela. Leswi tshikelelaka leswaku risimu leri ri thyiwile kahle leswaku i "Xidyondzeki xa mbara." Loko wo va munhu wo tlhariha u nge pfuniwi hi munhu u tlhela u ku wa loya. Ku humelela ka xidyondzeki lexi swi paluxiwa hi marito ya vahlaveri loko va ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Va cinca timovha hi mukhegula loyi a nga va tswala.

Va qoka magaweni hi mukhegula loyi a nga va tswala.

Marito lawa ya tiyisisa leswaku munhu loyi u na mali hikuva u kota ku xavetela timovha leswi tsandzaka vanhu vo tala. A tlhela a kota ku ambala magaweni leswi ku nga mhaka yo tika swinene. Munhu loyi u fikelela swilo swo tika swa kahle, kambe a tsandzeka ku hlayisa mutswari wa yena. Leswi swi hi komba kahle leswaku munhu loyi a nga tlharihangi. Muyimbeleri u kombisa leswaku hambiloko munhu a nga kota ku fikelela swilo swa le henhla njhani swa vutomi mutswari u ta tshama a ri munhu wa nkoka:

Hambi u ri minisitara hayi ka mutswari.
Hambi u ri "president" hayi a ka mhani.
Ku gungula ka mutswari swi nghenisa leswo tala.
U nghamula a ka tiko, kambe hayi a ka mhani.
U khandziya leto durha mi languta na mutswari.
Swa tibaji na tithayi miqoka mi tiva mhani.
Boti n'wana mhani u xidyondzeki xa mbara.

Ndzimana leyi yi tshikelela leswaku hambi munhu o kota ku fikelela xiyimo xa le henhla njhani xiyimo xolexo a xi nge fiki ni tlula xa mutswari hi nkoka wa xona. Leswi vulaka leswaku munhu wo tlhariha u fanele ku hlonipha mutswari eka swiyimo hinkwaswo swa vutomi. Muyimbeleri u kombisa leswaku loko mutswari a nga tsaki hi swendlo swa n'wana, n'wana u tala ku hlangana na makhombo. Ku ya emahlweni hi tlhela hi twa ku vilela ka muyimbeleri loko a vona munhu loyi a nga twi ku byeriwa:

U xikondlwana makala tindleve, u rivala ku ri xikatsana
xa phasa.
Swa Xilungu swi tshike u wa ntima dzwii! N'wana mbava
hlayisa mutswari loyi.
Swa Xilungu swi tshike u wa tima dzwii! N'wana mbava

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

hlayisa mhani loye!

Ndzimana leyi yi kombisa leswaku xidyondzeki lexi a xi yingisi loko xi byeriwa leswi nga endlaka leswaku xi tikuma xi hlanganile na mabadi lama nga xi tikiselaka vutomi. Muyimbeleri u tshikelela leswaku xidyondzeki lexi a xi tshike mahanyelo ya xona yo ka ya nga ri kahle xi vuya eka mahanyelo ya ndhavuko yo hanya kahle na vatswari. Vahlaveri na vona va tiyisisa mahanyelo yo biha ya munhu loyi va ku "u xidyondzeki xo phunta mutswari namuntlha a hi nchumu". Leswi hi kombaka leswaku i mahanyelo yo ka ya nga ri kahle ku va loko se munhu a dyondzekile a hambana na vatswari va yena. Muyimbeleri u yisa emahlweni ku sola mahanyelo ya ku va munhu a hambana na vatswari a ya damarhela nsati loko a ku:

Nchumu i nsati, mi nga dyondzeka ku fana.
Mi qoka na tirhingi, mi tlhela mi cata kahle,
mi cata xikereke, ku ve timbilu mahlwehlwe.

Ndzimana leyi yi kombisa leswaku munhu loyi u tekela nsati ehenhla ku tlula vatswari va yena. A tlhela a kombisa leswaku vanhu lava va yima emahlweni ka vanhu va komba onge vona i vanhu va kahle ku ve timbilu ta vona ti bihile ku tlula mpimo ku fikela laha va zaka va tshika vatswari va nuna va hlupheka.

Kule hi le ndzhaku n'wana mbava, hlakula u
ya mahlweni.
Kule hi le ndzhaku n'wana mbava, hlayisa
mhani loyi a ha hanya.

Mitila leyi yi kombisa leswaku munhu loyi a tiyisele a hlayisa mutswari loyi ka ha ri na nkarhinyana hikuva tani hi munhu u ta hundza misaveni siku rin'wana. Leswi vulaka leswaku u fanele a tiyisela ku va mutswari loyi a nga lovi na xivilelo xo ka a nga hlayisiwangi hi n'wana wa yena. Vahlaveri na vona va tiyisisa mhaka leyi va ku "loko vo za va lova u nga va hlayisangi u ta twa ku thotha", leswi vulaka leswaku loko vo fa va ri karhi va vilela hi yena u ta twa ku

© University of Venda

vava. Muyimbeleri u yisa mahlweni ku kombisa leswaku munhu a nga va wa le henhla etikweni, kambe u fanele hi mikarhi hinkwayo a tsundzuka ku ri ni mutswari ku nga mana wa yena:.

U thayikhoni ka tiko mara hayi a ka mhani.
Loko u vona mutswari u humesa na matihlo.X2
Onge u yo khandziya xitimela xa rhongo.X2
U thayikhoni ka tiko mara hayi a ka mhani.
U thayikhoni ka tiko mara hayi ka mutswari

Ndzimana leyi yi tiyisisa leswaku munhu loyi i nghamula eka vanhu va tiko, kambe eka mana wa yena i n'wana. U tlhela a tirhisa marito "U thayikhoni ka tiko mara hayi a ka mhani" lama vulaka kuva munhu a fumile swinene kambe ku ngari eka mana wa yena. Leswi vulaka leswaku u fanele a tsaka loko a vona mutswari ku ngari ku loko a vona mutswari a endla onge u yo vona xilo xo ka xi nga languteki. Leswi swi tiyisisiwa hi ntila lowu nge "loko u vona mutswari u humesa na matihlo." Leswi kombaka leswaku munhu loyi loko a vona mana wa yena wa nyangatseka ematshan'wini yo tsaka. Leswi hakunene swi kombisaka leswaku muyimbeleri u thyile risimu leri vito leri fambelanaka kahle na swendlo swa munhu loyi a vulavulaka hi yena.

(iii) Matirhiselo ya ririmi

Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisile ririmi ra masiku hinkwawo na ririmi ro gega. Ririmi ro gega ri paluxeka ku suka eka vito ra risimu ra "xidyondzeki xa mbara". "Mbara" swi vula ku va munhu a nga tlharihangi leswi vulaka leswaku vito ra risimu leri ri vula munhu loyi a nga dyondzeka kambe a ri hava vutlhari byo kota ku vona swa kahle na swo ka swi nga ri kahle.

Muyimbeleri u hi humesela vito ra Hlupheka ku hi komba xifaniso xa munhu loyi a nga kula a ri xisiwana, kambe loko se a kula a rivalaka vanhu lava nga hlupheka na yena va tlhela va lwa swinene ku n'wi humesa evusiwaneni. Kasi xivulavulelo xa "cheleta matluka" xi tirhe ku kombisa vanhu lava nga pfuna munhu loyi ku kondza a humelela.

© University of Venda

Hi kuma xivuriso xa "siku ra ngati a ri tshwu[illegible] leswi vulaka keswaku siku ra khombo a ri tiveki. Hi kuma xivulavulele xa ku "pumbiwa vuloyi", lexi nga xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a ehleketelela munhu ku wa loya. Kasi xivulavulele lexi nge u "bihile mbilu " xi vula ku va munhu a ri na nsele. Muyimbeleri u humesa xivuriso xa "xikondlwana makala tindleve u rivala ku ri xikatsana xa phasa", lexi vulaka ku va munhu a nga twi loko a ha byeriwa a ya twa hi loko se a ri khombyeni. Marito ya "timbilu i mahlwehlwe" i xivulavulelo lexi vulaka ku va timbilu ta vanhu lava ti bihile ku tlula mpimo. Vahlaveri vona va ri "u ta twa ku thotha", lexi nga xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a ri ku tweni ka ku vava.

(iv) Dyondzo

Risimu leri ri hi dyondzisa leswaku munhu u fanele ku languta laha a humaka kona ku sungula a nga se ya tirhela ekaya ka nsati. Ri hi dyondzisa na leswaku ku hava munhu un'wana a nga pfalaka vusiwana bya le kaya ka un'wana loko loyi a nga yena a nga dyondzeka a nga ringetanga ku lwa na vusiwana bya ka vona.

(V) Ku yelana ka tinsimu leti nga laha.

Ku yelana ka tinsimu leti i ku hinkwato ti vulavula hi ku hambana ka vanhu. Ku hambana loku ku vangiwa hi vavasati lava vaka va tekiwile hi vamakwavo. Vavasati lava va endla leswaku vanhu lava va nga twanani hikokwalaho ka swicele leswi va fikaka va swi tumbuluxa emutini. Kambe ku hambana ku konanyana hikuva eka leti ta "vana va ndhoda" i vavasati va hambanisaka vamakwavo kasi ka leri ra "Hlengani na xidyondzeki xa mbara" i wansati a hambanisaka nuna na vatswari va yena hikuva a nga lavi leswaku leswi nuna loyi a nga na swona swi tlulela na le ka vatswari lava nga vona va nga endla leswaku a dyondzeka.

© University of Venda

University of Venda

4.3. NXOPAXOPO WA TINSIMU LETI FAMBELANAKA NA RIPFUMELO RA XIKRESTE

4.3.1 Jerusalem

(Musumi)

Se ni ba Xichangana ni ya kaya ni rhangise na Hosi.

Se ni ba Xichangana ni ya kaya ni rhangise Xikwembu.

Ha famba hina hi ya kaya Jerusalem.

Ha famba hina hi ya kaya Jerusalem vava.

(Vahlaveri)

Hi ya kaya Jerusalem. X3

(Musumi)

Un'wana na un'wana la misaveni mbavo u na nyiko ya yena. X2

Ku fika ka wena la misaveni boti u te u fumbarhelili.

Ku fika ka wena la misaveni sesi u te u fumbarhelili.

Tlharhamula mavoko u xopaxopa tinyiko ta wena. X2

U nga tichubeli xisuti hi switshungulu buti u ku u lava tinyiko

Wo rhangisa Xikwembu ka swilo hinkwaswo leswi u swi endlaka.

Mi ni rhangisa Xikwembu ka talenta ya mina xi ni pfuneta.

(Vahlaveri)

Ku hava un'wana handle ka Hosi. X8

(Musumi)

Ni nge hembeli tin'anga, handle ka Hosi.

Ni nge hembeli tinhlolo, handle ka Hosi.

Na vakokwana wa mina, handle ka Hosi.

Futhi ni nge ngeteleli, handle ka Hosi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Sweswi ntsongo swi lunghile, handle ka Ho

Ni nge hambeli tin'anga, handle ka Hosi.

(Musumi)

Leswinene ku tiyimisela Jehova a pfuneta.

Leswinene mbavo ku tiyimisela Jehova a pfuneta.

U nga pfuki u khondlile mavoko, u ku Xikwembu xi kona xi ta ku pfuna. X2

Na hina hi vana va xona, na hina xi hi langutile. X2

(Vahlaveri)

Leswinene ku tiyimisela Hosi yi pfuneta. X9

(Musumi)

U nga naveli lavaya. X2

Va na tinyiko ta vona

Na whe' u na nyiko ya weno!

Wo rhangisa Xikwembu ntsena.

Hosi yo pfunetiwa.

Ya Matshwa ku giya ntsena ya wena yi kwihi?

Hosi yo pfunetiwa.

(Musumi)

Se ni ba Xichangana ni ya kayo ni rhangise na Hosi.

Se ni ba Xichangana hi ya kayo hi rhangise Xikwembu.

Ha famba hino hi ya kaya Jerusalem.

Ha famba hino hi ya kaya Jerusalem vava.

(Vahlaveri)

Hi ya kaya Jerusalem. X14

(musumi wa xisati na wa xinuna hi nkarhi wun'we)

Hi ba mavhava hi ya kaya Jerusalem vava. X2

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

A haha vuye! Jerusalem vava.

A haha vuye, Jerusalem

Hi ba marhava hi ya kaya Jerusalem.

A haha vuye, Jerusalem vava. X2

A haha vuye, a haha vuye hina!

Jerusalem, Ahaha vuyi hina!

(i) Mongo

Risimu leri ri vulavula hi munhu loyi a humelerisaka nkoka wa ku tshemba Xikwembu ku tlula ku tshembela eka va le hansi loko munhu a lava ku humelela. U tlhela a tsundzuxa leswaku munhu un'wana na un'wana a tshembele eka tinyiko ta yena, hi leswaku u nga tshami u nga endli nchumu u tshemba leswaku tin'anga ti ta ku tirhela.

(ii) Nxopaxopo

Eka risimu leri muyimbeleri u kombisa nkoka wa ku tshembela eka Xikwembu eka timhaka hinkwato leti a ti endlaka a ku: "Se ni ba Xichangana ni ya kaya ni rhangise Xikwembu." Ntila lowu wu kombisa leswaku yena eka swilo hinkwaswo a nga tshembeli kun'wana handle ka le ka Xikwembu. Hi tlhela hi twa muyimbeleri a ku: "Ha famba hina hi ya kaya Jerusalem", leswi vulaka leswaku loko munhu a tshemberile eka Xikwembu u tshemberile eka ndhawu ya leswinene kutani u hi byela leswaku Jerusalem i ndhawu ya nkoka laha a yaka kona ku ya tiphina. Mhaka leyi yi seketeriwa hi vahlaveri loko va ku "hi ya kaya Jerusalem", leswi kombisaka leswaku na vona va kombisa ku va va tshembela eka Xikwembu. Muyimbeleri u boxa leswaku loko munhu a tswariwa u va a ri na leswi Xikwembu xi vaka xi n'wi khomisile swona leswi a faneleke ku ringeta hi matimba ku swi hlota a swi kuma tani hi nyiko leyi a nga ta kota ku hanya hi yona. Mavonele ya yena i ya leswaku a lava ku u famba u dyeriwa mali hi vanhu ku va u kota ku humelela, kambe u fanele ku tirha hi ku tiyimisela u tlhela u tshemba Xikwembu lexi yena a tshembaka xona eka timhaka ta yena.

Un'wana na un'wana la misaveni mbavo u na nyiko ya yena. X2

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ku fika ka wena la misaveni b[illegible]umbarhelili.
Ku fika ka wena la misaveni sesi u ti u fumbarhelili.
Tlharhamula mavoko u xopaxopa tinyiko ta wena. X2
U nga tichubeli xisuti hi switshungulu buti u ku u lava tinyiku
Wo rhangisa Xikwembo ka swilo hinkwaswo leswi u swi endlaka.
Mhe ndzi rhangisa Xikwembo ka taleta ya mino xi ni pfuneto

Ndzimana leyi yi hi hlohletela leswaku ku tshemba Xikwembu swi tlula ku tshemba swilo swa misava leyi tanihi leswi kun'wana u nga hemberiwaka. Kambe eka Xikwembu ku na swilo leswinene ntsena. Mhaka leyi yi seketeriwa hi muyimbeleri loko a ku:

Leswinene ku tiyimisela Jehova a pfuneta.
Leswinene mbavo ku tiyimisela Jehova a pfuneta.
U nga pfuki u khondlile mavoko, u ku Xikwembu xi kona
xi ta ku pfuna. X2
Na hina hi vana va xona, na hina xi hi langutile.X2

Marito lawa ya kombisa leswaku loko munhu a lava swa kahle u fanele a tirha hi ku tiyimisela ku va Xikwembu xi ta seketela leswi a swi endlaka. Leswi swi vula leswaku a hi fanelanga ku tshama hi nga tirhi hi languta ntsena eka Xikwembu. Risimu leri ri hi kombisa leswaku hi fanele hi tirha ivi Xikwembu xi pfuneta eka leswi hi vaka hi swi tirhile hikuva loko hi nga tirhi hi ta navela lava nga ti tirhela xi va pfuna ku va vava na swilo swa kahle. Mhaka ya ku tiyimisela ku kuma leswinene yi seketeriwa hi marito ya vahlaveri loko va ku "leswinene ku tiyimisela Hosi yi pfuneta", leswi vulaka leswaku loko munhu a nga tikarhatanga ku hava salamusi ra ku tikuma u humelerile handle ka loko u tirhisa tindlela leto ka ti nga ri kahle ku fana na ku yiva. Muyimbeleri u kombisa ndlela leyi van'wana va fikelerisaka swona swilo xikan'we na yena a ku:

(Musumi)
U nga naveli lavaya. X2
Va na tinyiko ta vona

© University of Venda

University of Venda

Na whe' u na nyiko wa we?
Wo rhangisa Xikwembu ntsena.
Hosi yo pfunetiwa.
Ya matshwa ku giya tsena ya wena yi kwihi?
Hosi yo pfunetiwa.

Ndzimana leyi yi boxa leswaku ku va vanhu vava kahle a vuton'wini i ku tiyimisela. Ku tiyimisela loko ku endla leswaku Xikwembu xi pfuna hikuva xa swi vona leswaku va le ku tikarhateni. Na yena hambileswi a nga na nyiko ya ku yimbelela u a tlhela a khongela leswaku Xikwembu leswaku xi n'wi pfuna. Vasumi hi ku nyiketana va ri:

(Musumi wa xinsati na wa xinuna hi karhi wun'we)
Hi ba mavhava hi ya kaya Jerusalem vava. X2
A haha vuye! Jerusalem vava.
A haha vuye, Jerusalem
Hi ba marhava hi ya kaya Jerusalem.
A haha vuye, Jerusalem vava. X2
A haha vuye, a haha vuye hina!
Jerusalem, a haha vuyi hina!

Ndzimana leyi yi kombisa ku va vanhu lava va ri ku tiphineni hi leswi Xikwembu xi va endleleke swona. "Marhava" swi vula ncino wa xintu lowu tirhisiwaka ngopfu hi vatsonga. Leswi vulaka leswaku vanhu lava hikuva va hlangana na swa kahle endzhaku ka ku tshembela eka Xikwembu va ta tshama va ri karhi va xi khongela mikarhi hinkwayo.

(iii) Matirhiselo ya ririmi

Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisile ririmi ra masiku hinkwawo na ririmi ro gega. Loko hi languta ririmi ro gega leri a ri tirhiseke hi kuma xivulavulelo lexi nge " ku ba Xichangana" lexi vulaka ku va munhu a ri ku vulavuleni ka Xitsonga na ku endla hinkwaswo leswi fambelanaka na ndhavuko wa Xitsonga. Hi kuma xivulavulelo xa "ku tlharhamula mavoko" lexi vulaka

© University of Venda

kuva munhu a fanele a tirha swinene ku kota ku humelela. Na xivulavulelo xa "ku ba marhava" lexi vulaka kuva munhu a ri ku cineni ka yin'wana xa micino ya Xitsonga.

(iv) Dyondzo

Risimu leri ri hi dyondzisa leswaku munhu un'wana na un'wana u fanele a tshembela ka Xikwembu eka hinkwaswo leswi a swi endlaka. Ri hi dyondzisa na leswaku hi fanele hi tiyimisela ku tirha hi matimba hi kona Xikwembu xi nga ta engetela eka leswinene hi lavaka swona. Swi vula leswaku munhu a nga fanelanga ku pfuka a yo tshama a ehleketa leswaku ku ta humelela mahlori. U fanele a dzuka nyuku ku kota ku humelela.

4.3.2. Samaria

(Musumi)
Yesu la nga pfuna mina u pfune Musamariya.
Yesu la nga pfuna Matshwa u pfune Musamariya.
Samaria, Samaria, Samaria X4

(Vahlaveri)
Ho Samaria. X5
(Musumi)
Rifumu ra misava a ni na mhaka na rona ni rhandza Hosi ha. X2
Ku katekile swisiwana moyeni hikuva ku fuma ka matilo i ka swona. X2
Swiyoviyovi swa misava swi na vinyi, mhi' no khensa vutomi ka Xikwembu.
X2
Na tinyiko leti xi nga ni nyika, to tsakisa vanhu na ti khensa
Mha ni ngheni kereke ma swi tiva, kambe Xikwembu Tatana na ku rhandza.

(Vahlaveri)
U ni kombili rirhandzu Jehovha.X10

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(Musumi)

Ka talenta ya mina loku a ku nga ri wena inge ni ri mbyana. X2

Ha kha ha jika na vona hiwa hi pfuka rixa ri ya mahlweni. X2

Sweswi ntsongo na swi khensa bava ntsena ni basopa muti. X2

Mixaxaxa ya misava yi nga ndzi jikisi ghondo ni ku rivala mbava.

(Musumi)

Xilo xin'wana na xin'wana ku tirha ku tshemba swi kha swi suka mbilwini.

Xin'wana na xin'wana ku tirha ku tshemba swi kha swi suka mbilwini.

Van'wana vanhu va tshemba tin'anga, a ni va soli i "belief" ya vona.

Van'wana va tshemba tin'anga, a ni va soli i "belief" ya vona.

Van'wana va rhandza vukhongeri a ni va soli i "belief" ya vona. X2

(Vahlaveri)

Loko u tshemba swilo swo tala swa ku lulamela. X10

(Musumi)

Ni nge tlheleli ndzhaku mina, ni rhumiwe hi Xikwembu mina.

Ni nge tlheleli ndzhaku, ni rhumiwe hi Xikwembu, ku ri ni ta tsakisa vanhu.

Swi kha swi suka ka Hosi.

Xikwembu xa hanya, i nge Matshwa ku ri mani. X2

Jehovha wa hanya, mixaxa a yi tirhi.

Xikwembu makomba ndlela.

Ku tshemba ku tirha ngopfu.

(Musumi)

Yesu la nga pfuna mina u pfune Musamariya.

Yesu la nga pfuna Matshwa u pfune Musamariya.

Samaria, samaria, samaria. X2

© University of Venda

(Vahlaveria)

Ho! Samaria.X12

(Musumi)

Ni pfuneni n'whi Tatana Samaria Samaria. X2

Ni ta pfuna na van'wana, Sama ho Samaria. X2

Mi na tintswalo n'wina Tatana, yo Samaria.

Ma ni rhandza n'whi Tatana, yo Samaria

(i) Mongo

Risimu leri ri vulavula hi swilo swo hambanahambana leswi vanhu va tshembaka eka swona lewaku va hanya kahle eka misava leyi. Van'wana va tshemba tin'anga, van'wana vukhongeri kasi yena muyimbeleri u tshemba Xikwembu. Ku tshemba loku ku endla leswaku swilo swa yena swi famba kahle ku tlula lava tshembaka leswin'wana.

(ii) Nxopaxopo

Eka ndzimana yo sungula muyimbeleri u kombisa leswaku u pfuniwile hi Yesu ku va leswi a nga xiswona. Marito ya ndzimana leyi ya paluxa ku va Yesu a rhangile a pfuna yena a nga si pfuna Musamariya hi loko a ku: "Yesu la nga pfuna mina u pfune Musamariya". Hi ntila lowu muyimbeleri u hi tisela xifaniso xa Musamariya wa musa loyi wa le Bibeleni. Loyi a pfuneke munhu loyi a nga n'wi kuma a tlhaveteriwile hi swigevenga kutani a n'wi bandicha timbanga a tlhela a n'wi yisa laha a fanele a ta kuma ku pfuneka na ku n'wi hakelela mali yo tshunguriwa. Leswi hi swi kuma eBibeleni eka Luka 10:25-37 leyi humesaka Yesu loko a hlamusela hi ta munhu loyi a weriweke hi khombo ro vavisiwa hi swigevenga. Loyi a nga pfuniwa hi Musamariya wa Musa ku n'wi tshungula timbanga leti a a ri na tona endzhaku ka loko lava hundzeke ku sungula va nga kotanga ku pfuna munhu loyi. Ku tshikelela leswaku onge Yesu u rhangile a pfuna muyimbeleri a nge si pfuna Musamariya swi tikomba hi leswi eka ntila wa vumbirhi a sunguleke a vula vito ra yena ivi endzhaku a boxa ra Musamariya. Leswi kombaka leswaku vanhu lava va pfuniwile hi ku landzelelana kambe ku rhangile muyimbeleri. Hi ntiyiso a

© University of Venda

swi vanga tano, kambe ko va vutshila lebyi muyimbeleri loyi a byi tirhisaka ku lava ku humelerisa hungu ra yena. Nakambe hi nga boxa leswaku xifaniso lexi ra le Bibeleni xi tsariwile khale muyimbeleri a nga si sungula vuyimbeleri bya yena.

Eka ndzimana ya vumbirhi hilaha muyimbeleri a kombisaka hakona leswi yena a rhandzaka swona leswi nga ni nkoka eka vutomi bya yena. Ntila wo sungula wa ndzimana leyi wu swi veka hi ndlela leyi: "rifumo ra misava a ni na mhaka na rona ni rhandza Hosi ha!" Laha ku tirhisile rito ra "rifumo" leri vulaka ku va munhu a ri ni swilo swa kahle leswi endlaka leswaku a hanya kahle. Ntila lowu wu hambana ni leswi vanhu vo tala va swi lavaka emisaveni swo fana ni rifumo hikuva muyimbeleri yena a nga na mhaka ni rifumo kambe u rhandza Xikwembu. Leswi swi tlhela swi tikomba hi ntila lowu nge: "swiyoviyovi swa misava swi ni vinyi va swona, mhe no khensa vutomi ka Xikwembu". Rito ra "swiyoviyovi" eka ntila lowu ri vula swakudya swo xawula swa xiyimo xa le henhla leswi dyiwaka hi vanhu lava nga ni swa vona. Muyimbeleri eka mhaka leyi wa swi tiva leswaku yena a nge swi fikeleri, kambe lexi n'wi tsakisaka ntsena i ku va a ri ni vutomi lebyi humaka eka Xikwembu.

Ku tlhandlekela eka vutomi lebyi a nga na byona muyimbeleri u khensa ni tinyiko leti a nyikiweke tona loko a ku: "na tinyiko leti xi nga ni nyika, to tsakisa vanhu na ti khensa" Laha "tinyiko" leti a kongomisaka eka tona i ta ku yimbelela. Tinyiko leti ti tsakisa no tlhela ti dyondzisa vanhu swilo swo tala. Lexi hlamarisaka hi xiyimbeleri lexi hileswaku kereke a nga ngheni. Leswi paluxiwa hi "mha ni ngheni kereke ma swi tiva kambe Xikwembu na ku rhandza" Marito lawa ya seketela ku rhandza ka muyimbeleri Xikwembu lexi a kholwaka eka xona hambi loko a nga yi ekerekeni.

Muyimbeleri u tlhela a yisa emahlweni ku themendhela Xikwembu lexi endleke leswaku a humelela eka nyiko leyi xi n'wi nyikeke hi loko a ku: "ka talenta ya mina loko a ku nga ri wena inge ndzi ri mbyana". Marito ya ntila lowu ya kombisa leswaku muyimbeleri u humelerile hikokwalaho ka Xikwembu. Rito ra "talenta" ri lo hundzuluxeriwa ri suka eka Xinghezi ra "talent" leswi vulaka nyiko. Ku va mbyana leswi muyimbeleri a swi vulaka i ku va munhu a nga pfuni nchumu naswona a nga tekeriwi enhlokweni hi vanhu van'wana. Hikokwalaho ka talenta leyi a nga na yona muyimbeleri u boxa leswaku wa karhi wa hanya ku fana ni vanhu van'wana.

© University of Venda

Hambiswirtano, a nga na swona swo tala swo fana ni swa van'wana vanhu. Leswi swi tikomba hi "sweswi ntsongo na swi khensa mbava ntsena ndzi basopa muti". Ntila lowu wu swi veka kahle leswaku muyimbeleri a nga tsandzeki ku handzela ndyangu wa yena hi sweswi ntsongo leswi Xikwembu xi n'wi nyikeke swona. Rito "basopa" eka ntila lowu ri vula ku hlayisa. Eka ntila wo hetelela eka ndzimana leyi muyimbeleri u khongela leswaku hambiloko swilo swo va njhani a nga fanelanga ku rivala Xikwembu hi loko a ku: "mixaxaxa ya misava yi nga ndzi jikisi nghondo ndzi ku rivala mbava" Rito "mixaxaxa" eka ntila lowu ri vula swilo swo biha leswi humelelaka laha misaveni. Hi hala tlhelo "nghondo" rona i rito ra Xizulu leri vulaka ku va ni nhloko.

Muyimbeleri eka ndzimana ya mune u humesela swilo leswi vanhu va tshembaka eka swona swo fana ni tin'anga na vukhongeri. Muyimbeleri u vula leswaku eka ku kholwa ka vona eka swilo leswi a nga va soli hikuva munhu un'wana na un'wana u ni leswi a tshembelaka eka swona. Ku komba leswaku a nga va soli u ri "…a ni va soli i "belief" ya vona". Rito ra Xinghezi ra "belief" u ri vuyelerile eka mitila yo tala ya ndzimana leyi naswona ri vula ku tshemba.

Eka ndzimana yo hetelela handle ka leyi yi fanaka ni yo sungula muyimbeleri u kombisa leswaku a nga ka a nga tlheleli endzhaku eka ntirho lowu a wu tirhaka. Leswi swi va tano hikuva u tshemba leswaku u lo rhumiwa ku ta tirhela vanhu. Leswi swi seketeriwa hi "ni nge tlheleli ndzhaku ni rhumiwe hi Xikwembu, ku ri ni ta tsakisa vanhu". Marito ya ntila lowu ya tshikelela leswaku muyimbeleri a nga tiyimiselanga ku tshika mhaka ya vuyimbeleri hikuva hi swona leswi Xikwembu xi n'wi rhumeke ku ta swi endla. Ku tiyimisela loku ko ka a nga lavi ku tlhelela endzhaku a ku hambananga na leswi boxiweke hi T.H. Chauke eka risimu ra yena leri ngo "Mabebe". Eku heteleni muyimbeleri u kombisa kahle leswaku u ve leswi a nga xiswona hikokwalaho ka Xikwembu, naswona xa hanya.

(iii) Matirhiselo ya ririmi

Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisile ngopfu ririmi ra masiku hinkwawo na swigaririmi swingariswingani ku koka rinoko ra vayingiseri va yena. Muyimbeleri u boxa leswaku "Ha kha ha jika na vona hiwa hi pfuka ri xa ri ya mahlweni." "Ku jika na vona" i xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a tirha ku tika na van'wana vanhu lava tikarhataka. Kasi "Ku wa hi pfuka"

© University of Venda

i xivulavulelo lexi kombaka ku va munhu a tirhisi ku tikarhata kuva a kota ku hanya kumbe ku kuma swakudya. Xivulavulelo xa "Ku jikisiwa nghondo" swi vula ku hundzuluxiwa miehleketo eka leswi munhu a nga ku swi endleni. Laha muyimbeleri u xi tirhisile hi ndlela ya ku va yena n'winyi a kombisa ku va a nga lavi ku hundzuka eka leswi a tshembisaka swona Xikwembu.

(iv) Dyondzo

Risimu leri ri hi dyondzisa leswaku munhu u fanele a rhandza Xikwembu ku tlula swilo hinkwaswo leswi nga kona eka misava leyi. Na ku tlhela munhu a kolwa hi leswi a nga na swona leswi Xikwembu xi n'wi nyikeke swona. A tlhela a swi twisisa leswaku leswi swa kahle swi nga riki swa yena a hi swa yena hikuva loko o ka a nga amukeli swi ta endla leswaku a famba a teka swa vanhu.

(v) Ku yelana ka tinsimu leti nga hundza.

Tinsimu leti ti yelana hikuva hinkwato ti vulavula hi ripfumelo ra Xikreste. Kasi hi tlhelo ti hlangana hikuva muyimbeleri loyi a pfuniwile hi Xikwembu ku va a kota ku fikelela eka leswi a nga xiswona. Hinkwato ka tona ti hlangana hi ku humesa dyondzo ya ku va vanhu va fanele va tshembha Xikwembu eka hinkwaswo leswi va hlanganaka na swona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.4. NXOPAXOPO WA TINSIMU LETI FAMBELANAKA NA RIPFUMELO RA NDHAVUKO

4.4.1. Va le hansi va hlupha

(Musumi)

Mi huma hi laha mi vuya hi halaya, mi yo lahla yini n'wana mbava. X2

Mi ri a mi etleli kuve mi na yindlu na mikumba yi kona ma funengela. X2

Mi ri ma jamuka loko mi etlele n'wina, mi ri va le hansi va hlupha va lava miphahlo.

Mi ri ma fafada loko mi etlele mbava, mi ri va le hansi va hlupha va lava miphahlo.

Se mi famba mi hlotana na titondholo, mi ri mi lava ku endla miphahlo va ta tsaka.

Se mi famba mi hlotana na swiphongo, mi ri mi lava ku endla miphahlo va ta tsaka.

Kuve u va hlongole ku vava va ha hanya, namuntlha u lava ku koka rihlampfu a vuya ekaya naa?

U va hlongole ku vava va ha hanya, namuntlha u lava ku koka rihlampfu va vuya ekaya naa?

(Vahlaveri)

Namuntlha ma va lava va vuya ekaya, kuve papa u fele ekhwatini. X9

(Musumi)

A va ri na swiphiqo ekaya.

Kuve a va ri na swiphiqo la kaya

U va phahla hi mafundha, vanhu va tata muti.

Va nwa byalwa na tinyama, kuve papa va lovile va ri noyi. X2

N'wana mbava,

Vuyisa nhloko,

Vuyisa nghondho

(Musumi)

U boha na swidzobyana mavokweni, u dlaya na timbuti u tsakisa tiko. X2

U hakara na tinjeti u ntlhandlekela mapalu, u sweka na mabyalwa ku dakwa tiko. X2

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Kuve leswi tatana a va ha hanya a wu va endlelangi na "birthday"
Ni ri leswi tatana va ha hanya a wu va endlelangi na "birthday" yinene.

(Vahlaveri)
"Birthday" papa a wu va endlelangi wa ha hanya n'wana mbava. X4

(Musumi)
U ri swa wena a swi fambi hambi wo zamazama u lava sirha va pfuka va swi fambisa ke?
U ri swa wena a swi fambi hambi wo zamazama, u lava sirha va pfuka va swi fambisa ke?
Mukhalabya wa Xikwembu u n'wi tsandzeki khale, a za a kuma lifiti a ya wisa.
U yo tikokela khwarhi n'wana mbava, ku hlayisa mutswari swi tlula magandzelo.

(Musumi)
Moya wa jikajika exibakabakeni, mara ntsumbu wu lahliwile. X2
Mi hi pfuxa napundzu mi ku hi ya phahla, kuve papa va lovile va ri noyi. X2
Hi phokotela na mavoko gandzelweni, hi ku tshikatshika hi dibela na xinefu.

(Vahlaveri)
U ehleketa vanhu lava nga fa, loko tikoka xilogweni. X4

(Musumi)
U ri tshikatshika u khidzame hi tsolo, kuve papa va lovile u nga va khidzamelangi.
U ri tshikatshika u tlutlame hi tsolo, kuve papa va lovile u nga va tlutlamelangi.
A va pumbiwa vuloyi swi hlangana na risema, u kha u byeleteriwa hi nsati wa wena.

(i) Mongo

Risimu leri ri vulavula hi munhu loyi a nga tlanga hi mutswari wa yena loko a haha hanya. Loyi a nga zangiki a pfuna mutswari na siku na rin'we a tlhela a n'wi pumba vuloyi leswi a byeleteriwa hi nsati wa yena. Loko se a tikeriwa hi vutomi u ehleketa ku ya phahla a lava

© University of Venda

leswaku swilo swa yena swi nga famba swi fambisiwa hi mutswari loyi loko a ha hanya a nga laveki.

University of Venda
Creating Future Leaders

(ii) Nxopaxopo

Eka risimu leri humeseriwa erivaleni mahanyele ya n'wana loyi a tlanga hi mutswari wa yena loko a ha hanya. Loko se vutomi byi nga ha n'wi nandziheli hi kona a sungulaka ku endla ingaku a n'wi rhandza hi ku endla miphahlo yo ka yi nga heli. Leswi muyimbeleri a ehleketaka leswaku i ku va lava nga fa va nga tsakangi. Leswi swi paluxiwa ku suka eka vito ra risimu " Va le hansi va hlupha", leswi vulaka ku va munhu loyi a kholwa leswaku leswi endlaka swilo swi nga fambi kahle i ku va mikwembu yi nga tsakangi. Ku xaniseka ka munhu loyi hi swi twa hi marito ya muyimbeleri lawa ya kombisaka ku va makwavo a vilela hi swendlo swa boti wa yena loko a ku:

Mi huma hi laha mi vuya hi halaya, mi yo lahla yini
n'wana mbava. X2
Mi ri a mi etleli kuve mi na yindlu na mikumba yi kona
ma finengela. X2
Mi ri majamuka loko mi etlele n'wina, mi ri va le hansi
va hlupha va lava miphahlo.
Mi ri ma fafada loko mi etlele mbava, mi ri va le hansi va
hlupha va lava miphahlo.

Ndzimana leyi yi kombisa ku twa ku vava ka munhu loyi a vonaka onge swi vangiwa hi ku hlundzuka ka va le hansi. Ndzimana leyi yi humesa xifaniso xa munhu loyi a fambaka a ya hala na hala a lava ku pfuneka kambe a nga ku kumi. Munhu loyi hambi ku etlela a nga etleli hi ku chava ku ri swi vangiwa hi lava nga lova. Ku xaniseka loko ku endla leswaku a ehleketa leswaku loko a phahla kumbe swi nga hela. Muyimbeleri u sola miehleketo leyi loko a ku:

Se mi famba mi hlotana na titondholo, mi ri mi lava

© University of Venda

ku endla miphahlo va ta tsaka.

Se mi famba mi hlotana na swiphongo, mi ri mi lava

ku endla miphahlo va ta tsaka.

Ndzimana leyi yi kombisa leswaku muyimbeleri u le ku soleni ka swendlo swa makwavo loyi a tiva a nga va rhandzi papa yena loko va ha hanya. Lero u ehleketa leswaku leswi a nga lova a nga va rhandzi va nga endlisa ku yini ku swilo swa yena swi famba kahle. Makwavo loyi a nga kalanga a pfuna tata wa yena loko va ha hanya handle kova pumba vuloyi. Kambe sweswi u famba a xava timbuti ku va a ta va phahla hi tona. Vahlaveri na vona va sola mhaka ya ku va munhu loyi a ku u ya koka rihlampfu papa va vuya kambe loko va ha hanya a va nga laveki loko va ku "Namuntlha ma va lava va vuya kaya, ku ve papa u fele ekhwatini?". Xivutiso xo pfumala nhlamulo xi humesa mhaka ya ku va munhu a nyenyile mutswari hi nkarhi lowu a ha hanya se sweswi a nga fa u ta pfuna leswo yini. Muyimbeleri u boxa mhaka leyi a ku hanyisiwa swona loko papa wa yena va ha hanya loko a ku:

A va ri na swiphiqo ekaya.

Ku ve a va ri na swiphiqo la kaya

U va phahla hi mafundza, vanhu va tata muti.

Va nwa byalwa na tinyama, ku ve papa va lovile va ri noyi. X2

N'wana mbava,

Vuyisa nhloko,

Vuyisa nghondho

Ndzimana leyi yi boxa leswaku loko papa wa yena munhu loyi va ha hanya a va ri xiphiqo va nga laveki, kambe sweswi va nga fa u hlamala ku vona va endleriwa mphahlo lowukulu lowu eka wona ku vaka na byalwa hambi ku ri nyama. Muyimbeleri u kombisa leswaku munhu loyi a ringete ku ehleketa hikuva u nge vengi mutswari loko a ha ha hanya u ya n'wi lava loko a file.

U boha na swidzobyana mavokweni, u dlaya na timbuti u

tsakisa tiko. X2

© University of Venda

U hakara na tinjeti u tlhandleka mapalu, u sweka na mabyalwa ku dakwa tiko. X2

Ku ve leswi tatana a va ha hanya a wu va endlelangi na "birthday"

Ni ri leswi tatana vaha hanya a wu va endlelangi na "birthday" yinene.

Ndzimana leyi yi kombisa ku hlamala ka muyimbeleri hi ntlangu lowu ku vuriwaka leswaku wu endleriwa papa yena. Ku vona makwavo wa yena a endla leswi a nga ehleketi ku a nga swi endla ku nga ku hakarha tinjeti na mapalu a tlhela a boha na dzovo a ku o phahla a karhi a phahla munhu loyi a nga kalangiki a tlangela na siku ra yena ra ku velekiwa. Leswi hi ku vona ka muyimbeleri a fanele a rhangile a vona leswaku papa yena va tsaka hi yena va nga si lova. Vahlaveri va sola ku va munhu loyi a nga tsakisanga papa yena va ha hanya loko va hlavela va ku " "birthday" papa a wu va endlelangi wa ha hanya n'wana mbava". Marito lawa ya kombisa leswaku loko munhu loyi a rhandzile mutswari wa yena a fanele a endlile swo va xixima va nge si hundza emisaveni. Muyimbeleri u ya emahlweni a ku:

U ri swa wena a swi fambi hambi wo zamazama u lava sirha va pfuka va swi fambisa ke?

U ri swa wena a swi fambi hambi wo zamazama, u lava sirha va pfuka va swi fambisa ke?

Mukhalabya wa Xikwembu u n'wi tsandzeki khale, a za a kuma lifiti a ya wisa.

U yo tikokela khwarhi n'wana mbava, ku hlayisa mutswari swi tlula magandzelo.

Eka ndzimana leyi muyimbeleri u hambana na miehleketo ya leswaku loko ku phahliwile swilo swa makwavo wa yena swi ta famba hi ku vutisa xivutiso lexi pfumalaka nhlamulo xa ku "u lava papa va pfuka va swi fambisa naa? Xivutiso lexi xi endliwa hikuva muyimbeleri a swi tiva leswaku makwavo a nga kalanga a endlela tata wa yena swo karhi va yo kala va ti fela. Hi twa a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Moya wa jikajika exibakabakeni, mara ntsumbu
wu lahliwile. X2
Mi hi pfuxa napundzu mi ku hi ya phahla, ku ve papa va
lovile va ri noyi. X2
Hi phokotela na mavoko gandzelweni, hi ku tshikatshika
hi dibela na xinefu.

Ndzimana leyi yi boxa leswaku loko u tsandzeka ku tsakisa mutswari loko a ha hanya moya wa yena wu ta tshama wu karhi wu swi tsundzuka leswaku a wu ti khomanga kahle eka yena. Leswi swi vula leswaku hambi wo phahla u endla yini mutswari loyi wa swi tiva leswaku u lovile u nga n'wi rhandzi. Leswi vulaka leswaku hinkwaswo leswi u nga ta swi endla swo phahla swi nge pfuni nchumu. Vahlaveri va sola ku va munhu a ti karhata hi ku phahla loko va ku "U ehleketa vanhu lava nga fa, loku tikoka xologweni". Marito lawa ya kombisa ku va munhu a ehleketa vanhu lava nga hundza emisaveni loko se a tikeriwa hi vutomi kumbe a ri ku hluphekeni. Muyimbeleri u ya mahlweni a sola swendlo swa makwavo wa yena loko a ku:

U ri tshikatshika u khidzame hi tsolo, ku ve papa va
lovile u nga va khidzamelangi.
U ri tshikatshika u tlutlame hi tsolo, ku ve papa va lovile u nga va
tlutlamelangi.
A va pumbiwa vuloyi swi hlangana na risema, u kha u byeleteriwa
hi nsati wa wena.

Ndzimana leyi yi kombisa ku va muyimbeleri a ri ku soleni ka makwavo hi ku vona a endla miphahlo a ku u phahla tata wa vona ku ve hi nkarhi lowu a ha hanya a nga kalanga a va xixima. Leswi a swi tlhela swi engeteriwa hi vuloyi lebyi a va pumba byona lebyi muyimbeleri a ehleketaka leswaku ku pumba loku a ku nga ri miehleketo ya makwavo wa yena, kambe a yi ri ya nsati wa yena. Ku va a ehleketelela nsati wa yena swi endliwa hi leswi a nga tshembiki leswaku munhu a nga va na matimba yo byela mutswari timhaka ta vuloyi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(iii) Matirhiselo ya ririmi

Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisile ririmi ra masiku hinkwawo na ririmi ro gega. Ririmi ro gega ri paluxeka eka vito ra risimu "va le hansi va hlupha" lexi nga xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a xanisiwa hi mikwembu ya ka vona kumbe lava hundzeke misaveni. Hi kuma xivulavulelo xa "mi huma hi laha mi vuya hi lahaya" , lexi nga xivulavulelo lexi vulaka kuva vanhu va famba va lavisisa timhaka eka tin'anga to hambanahambana.

Muyimbeleri u tirhisa xivulavulelo xa "ku jamuka" lexi vulaka leswaku wa lorha loko a etlele. Na xivulavulelo xa "ku fafada" lexi vulaka kuva munhu a vulavula swilo swo ka swi nga twali a ri wexe. Xivulavulelo xa "ku koka rihlampfu", na xona xi tirhile ku vula ku rhwala moya wa lava feke u yi yisa ekaya. Hi tlhela hi kuma xivulavulelo xa "ku fela ekhwatini" lexi vulaka ku va munhu a file a nga rhandziwi hi lava nga va yena. Muyimbeleri u tirhisa swivulavulelo swa "ku vuyisa nhloko" na "ku vuyisa nghondo", leswi vulaka kuva munhu a fanele a tirhisa miehleketo hi ndlela ya kahle. Xivulavulelo xa "ku boha swidzobyana emavokweni", xi vula ku lava ku tikombisa eka vanhu va tiko ku yena u rhandza mutswari wa yena. Hi twa a ku "swa yena a swi fambi", lexi nga xivulavulelo lexi vulaka kuva timhaka ta munhu ti nga fambi hi ndlela yona leyi a navelaka yona. Xivulavulelo xo "tikokeka khwara", xi vula ku va munhu a ti laverile ku hlupheka hi yexe. Muyimbeleri u tlhela a ku "ku hlayisa mutswari swi tlula magandzelo" leswi vulaka leswaku ku hlayisa mutswari a ha hanya swi tlula ku ya endla swilo swa kahle loko se a lovile.

(iv) Dyondzo

Eka risimu leri hi kuma dyondzo ya leswaku munhu u fanele a rhandza mutswari wa yena hi mikarhi hinkwayo ku va a ta kuma mikateko. Leswi swi vula leswaku a swi fanelanga ku va hi tsundzuka vatswari loko hi tikeriwa hi vutomi hikuva hi ta endla hinkwaswo leswi hi ehleketaka leswaku swi ta hi pfuna hi nga pfuneki. Hi tlhelo hi ta hangalasa swimalani swintsongo leswi nga na swona. Ku rhandza vatswari loko va ha hanya swi nyika mikateko hikuva va kota no ku kombisa swihoxo swa vutomi leswi u nga tshukaka u swi endla.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.4.2 BOTI NA N'ANGA

(Musumi)

Leswi swa vuhlangi leswi endliwaka, hi boti na n'anga na tiko ra hleka. X2

Lembe leri nga hela a mi koka rihlampfu mi ku mi landza mukhalabye va vuya la kaya. X2

Namuntlha futhi mi vuya hi tin'wana, na n'anga ya n'wina hi ta za hi loyiwa. X2

Mi celacele na rivala mi ku mo femba, boti na n'anga mi loya na nhlikanhi. X2

Mi aka na xiyindlwana mi ri mi akela papa, boti na n'anga ma ni hlolela.

(Vahlaveri)

Mi aka xiyindlwana mi ri mi akela sirha. X14

(Musumi)

N'anga leyi ya ha to tlanga hi n'wina.

Nyamusoro loyi wa ha to huha hi n'wina. X2

N'anga yi celacele na rivala yi ku yo femba. X2

Swigojana riveleni kothwa ku ceriwa mirhi. X2

Ni ri mi aka xiyindlwana mi ri ku etlela mani. X2

Sirha ra tatana ri le ndzhaka ntshava. X2

N'anga yi celacele na rivala yi ku yo femba.

(Musumi)

Leswi a hi swo phahla tatana se swo khendla leswi, bootee! Ma hi chuwhisa. X2

I mphahlo muni wo ka wu nga heli, botee! Ma hi chuwhisa. X2

(Vahlaveri)

Miphahlo wo tani wa hi chuwhisa. X13

(Musumi)

Ku nga vabyi munhu hi nga zavalazela, se ma hi chuwhisa. X2

A hi swo phahla tatana se swo khendla leswi, ma hi chiwhisa.X2

© University of Venda

Ku nga khohloli munhu se hi nga toyatoya, ma hi chuwhisa.X2

Mi aka na xindhumbhana mi ri ku nghena mumi, ma hi chuwhisa.

Mi aka na xindhumbhana mi ri ku etlela mane! Ma hi chuwhisa.

Xiyindlwana xa kona xi makiwa siku rin'we. Mahi chuwhisa.X2

Ku nga khohloli munhu hi nga zavalaza.

Ku nga khohloli munhu hi nga toyatoya.

(Musumi)

U na nsululwani na n'anga ya wena, u tsandzekile khale ku basopa tatana.

U na xindiwandiwani na n'anga ya wena, u tsandzekile khale ku basopa tatana.

Se swi hi nghene matsolweni swa mphahlo wa wena.

Kuve a wu zondha tatana u va vula noyi,

Futhi na n'anga ya wena a ni yi chavi mina."Fongkong" ya n'anga yi ni nghene matsolweni. X2

Ku ve leswi tatana a va ha vabya, a wu yi landzangi n'anga yi ta tshungula. X2

(Vahlaveri) X6

Papa va ku fularhelili hambi wo rhwala tin'anga

(Musumi)

Va langute ndzhuti wena a va ku voni. X2

Mi ta za mi hi nusa mikondzo na n'anga ya wena. X2

(i) Mongo

Risimu leri ri vulavula hi munhu loyi a vuyaka na n'anga ku ta biya muti a nga twanananga na vaka vona. Leswi endlaka leswaku lava muti va nga swi tshembi leswaku ka ha ri ku phahla leswi endliwaka. Vanhu lava va hela va vona onge boti wa vona u le ku phutisiweni hi n'anga leyi hikuva yi dlayetela na swifuwo swa yena.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(ii) Nxopaxopo

Risimu leri ri yisa mahlweni xivilelo xa muyimbeleri hi makwavo loyi hi ku vona swilo swa yena swi nga fambi a nghenekе hi nhloko etin'angeni. Tin'anga leti u ti tirhisa handle ka ntwanano na vamuti. Leswi swi tikomba hi marito ya muyimbeleri lawa ya kombaka ku tsandzeka ku tiyisela timhaka ta boti wa yena. Leswi swi seketeriwa hi loko a ku:

Leswi swa vuhlangi leswi endliwaka, hi boti na n'anga
na tiko ra hleka. X2
Lembe leri nga hela a mi koka rihlampfu mi ku mi landza mi
khalabye va vuya la kaya. X2
Namuntlha futhi mi vuya hi tin'wana, na n'anga ya n'wina hi
ta za hi loyiwa. X2
Mi celaceli na rivala mi ku mo femba, boti na n'anga
mi loya na nhlikanhi. X2
Mi aka na xiyindlwana mi ri mi akela papa, boti na n'anga
ma ni hlolela.

Ndzimana leyi yi humesela erivaleni leswaku swilo leswi endliwaka hi boti a hi swona leswi swilo a swi fanele swi endlisiwa swona. Xivangelo i ku va a kombisa leswaku eka lembe leri nga hundza a ku ri na ku koka rihlampfu. Sweswi ku endliwa swin'wana na leswi nga hundza a swi se tikomba ku swa tirha kumbe a swi tirhi. Muyimbeleri u vona maendlele lawa a ya fanisa na ku va ya nga endliwa hi swihlangi. Vahlaveri va sola swendlo swa boti loyi na n'anga ya yena va ku "mi ri mi aka xiyindlwana miri mi akela sirha". Marito lawa ya komba ku tekela hansi leswi nga ku endliweni hikuva loko ku endliwa ndhumbha ndyangu wu fanele ku va wu amukerile mhaka leyi ku nga ri munhu un'we loyi a akaka. Muyimbeleri u sola leswi endliwaka hi boti wa yena loyi a nga se swi vonaka ku tin'anga a ti na ntiyiso loko a ku:

N'anga leyi ya ha to tlanga hi n'wina.
Nyamusoro loyi wa ha to huha hi n'wina. X2

© University of Venda

N'anga yi celacele na rivala yi ku yo femba. X2
Swigojana rivaleni kothwa ku ceriwa mirhe. X2
Ni ri mi aka xiyindlwana mi ri ku tlela mani. X2
Sirha ra tatana ri le ndzhaka ntshava. X2
N'anga yi celacele na rivala yi ku yo femba.

Ndzimana leyi yi kombisa leswaku n'anga yi le ku phutiseni ka boti wa muyimbeleri. Leswi humesiwaka hi marito ya ku "huha hi n'wina" na "ku tlanga hi n'wina". Makwavo wa munhu loyi u nyangatsiwa hi leswaku n'anga yi fikile yi cela rivala yi ku yo femba leswi ku ngo va ku onha rivala. Munhu loyi u tikomba a nyangatseka hi ku vona rivala ri celaceriwile ku tlhela ku akiwa na xiyindlwana lexi ku vuriwaka leswaku xi akeriwa papa yena loyi a tivaka a lahliwile. Maendlele lawa ku ya hi muyimbeleri ya tikomba ku ri ku pfumala vutlhari eka boti wa yena. Muyimbeleri u kombisa ku ka a nga ha kholwi ku maendlele ya boti wa yena ya ha ri yanene loko a ku:

Leswi a hi swo phahla tatana se swo khendla leswi,
bootee! Ma hi chuwhisa.
I mphahlo muni wo ka wu nga heli, botee!
Ma hi chuwhisa.

Ndzimana leyi yi boxa leswaku mitirho ya boti laha kaya se ya chavisa. Swi nga endleka ku nga ha ri ku phahla se ku ri ku khendla. Ku khendla i mhaka leyi chavisaka hikuva munhu u ya n'angeni a ya teka swilo leswi nga ta tlhela swi xanisa vandyangu. Swi nga va xanisa hikuva swi va dlaya hambi ku ri ku va phuntisa. Vahleveri na vona va seketela muyimbeleri loyi hi mphahlo lowu nga heliki loko va ku "mphahlo wo tani wa hi chuwhisa". Leswi vulaka kuva swi nga ha tshembisi ku ko phahliwa. Muyimbeleri u kombisa ku pfumala ntshembo eka mhaka leyi na ku va a ehleketa leswaku swi nga siya vanhu va nga ha ri kahle ekaya loko a ku:

Ku nga vabyi munhu hi nga zavalazela, se ma hi chuwhisa. X2
A hi swo phahla tatana se swo khendla leswi, ma hi chiwhisa. X2

© University of Venda

Ku nga khohloli munhu se hi nga toyatoya, wa hi chuwhisa. X2
Mi aka na xindhumbhana mi ri ku nghena mani, ma hi chuwhisa.
Mi aka na xindhumbhana mi ri ku etlela mane! Ma hi chuwhisa.
Xiyindlwana xa kona xi akiwa siku rin'we. Ma hi chuwhisa. X2

Ndzimana leyi yi boxa leswaku ndyangu wu sola mhaka leyi ya boti na n'anga emutini. Leswi swi endla leswaku loko ku sala ku humelela swin'wana endzhaku ka leswi ku ta vhela ku ehleketeriwa swona. Leswi swi tiyisisiwa hi marito ya "ku nga vabyi munhu hi nga toyitoya, hi nga zavalaza". Hakanyingi loko vanhu va kala va toyitoya ku va ku ri na swin'wana swi nga va khomangiki kahle. Leswi swi endlaka leswaku va byela munhu loyi ku swindhumbhana swi nga siyi vanhu va ri na mavabyi hikuva loko swo va tano va ta vhela va ehleketa leswaku hi yena.

U na nsululwani na n'anga ya wena, u tsandzekile khale ku
basopa tatana.
Se swi hi nghene matsolweni swa miphahlo wa wena.
Ku ve a wu zondha tatana u va vula noyi,
Futhi na n'anga ya wena a ni yi chavi mina."Fongkong" ya
n'anga yi ni nghene matsolweni. X2

Ndzimana leyi yi kombisa ku va muyimbeleri a hlundzukisiwa hi mhaka leyi endliwaka emutini wa ka vona. Leswi endlaka leswaku a vona onge boti wa yena a nga ha ri kahle emiehleketweni naswona leswi a swi endlisaka swona se swi tlule mpimo a swa ha amukeleki. Muyimbeleri u kombisa leswaku makwavo wa yena a venga tata wa yena a vula leswaku va loya se loko ta vutomi ti n'wi komba xikosi u endla mphahlo a phahla yena a swa ha twali ku u vula yini. Loko a vile na miehleketo ya vumunhu inge hi nkarhi wa ku vabya ka tata wa yena a landzile n'anga leyi yi ta kombisa vuswikoti bya yona hi ku tshungula tata wa yena.

Vahlaveri va kombisa ku va leswi endliwaka swi taka swi nga ha pfuni nchumu hikuva a hanyile vusopfa hi nkarhi lowu tata wa yena a va ha hanya hi twa va ku "Papa va ku fularhelili hambi wo rhwala tin'anga". "Ku fularhela" swi vula ku hundzuluka u komba munhu xikosi. Leswi vulaka ku loko munhu u n'wi komba xikosi a wu swi lavi ku endla

© University of Venda

leswi a lavaka swona. Leswi kombaka leswaku hinkwaswo leswi endliwaka ku hava leswi papa wa yena va swi vonaka tanihi leswi va nga lova. Muyimbeleri u tshikelela leswaku papa yena va nga ka va nga ha pfuni hi nchumu eka hinkwaswo leswi ehleketiwaka hi boti wa yena loko a ku: "Va langute ndzhuti wena a va ku voni. Mi ta za mi hi nusa mikondzo na n'anga ya wena." Ntila lowu wu kombisa leswaku papa a va ha swi koti ku yingisela swiphiqo swa munhu hikuva va file. Leswi vulaka leswaku ku ta kala ku loyiwa vanhu lava a nga ta languta a vona onge swa vona swi le ku fambeni kahle.

(iii) Matirhiselo ya ririmi

Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisa ririmi ra masiku hinkwawo na ro gega. Hi kuma xivulavulelo xa "ku koka rihlampfu" lexi vulaka ku teka moya wa lava feke emasirheni vava tlherisela ekaya. Muyimbeleri u ya emahlweni a ku n'anga "yi tlanga hi yena na ku huha hi yena" leswi humesaka nhlamuselo yin'we ya ku va munhu a ri ku phuntisiweni a endla swilo leswi a swi nga fanelanga kuva a swi endla. Ku va na xivulavulelo xa "ku khendla" lexi vulaka ku va munhu a famba a teka swilo swa tin'anga hi xikongomelo xo fuma kumbe ku tisirhelela. Muyimbeleri u tirhisa swivulavulelo swa "ku va na nsululwana" na "kuva xindiwandiwana" leswi vulaka ku va munhu a ri ku endleni ka swilo leswi nga amukelekiki. U vulavula hi "ku basopa" lexi vulaka kuva munhu a fanele a hlayisa muti. U kombisa leswaku leswi va swi endlaka swi "n'wi nghene matsolweni". Leswi swi vula leswaku leswi humelelaka swa n'wi nyangatsa. Hi twa aku "va ku fularhelili" leswi vulaka ku va munhu a hundzuluka a komba munhu xikosi hi xikongomelo xo ka a nga lavi ku endla leswi munhu wo karhi a lavaka swona.

(iv) Dyondzo

Risimu leri ri hi dyondzisa leswaku munhu u fanele a rhandza mutswari wa yena na ku va endlela leswinene va ha hanya hikuva loko se va file ku hava leswi va nga ta swi vona eka hinkwaswo leswi va nga endleriwaka swona. Nakambe munhu u fanele ku tshemba Xikwembu eka hinkwaswo ku va xona xi nga ta n'wi hlulela eku tikeriweni ka yena.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(v) Ku yelana ka tinsimu leti nga laha munhla.

Tinsimu leti ti yelana hikuva hinkwato ti sola munhu loyi a endlaka miphahlo a ku u phahla tata wa yena. Munhu loyi a nga zanga a endla swa kahle a endlela tata wa yena hi nkarhi lowu a va ha hanya. Sweswi se va nga hundza emisaveni hi kona a vonaka va ri na nkoka eka yena. A tlhela a nga ha swi tsundzuki leswaku u va pumbile vuloyi va kala va lova. Leswi swi endla leswaku makwavo wa yena a nga tsakisiwi hi ku vona n'anga yi tela timhaka ta tata wavona loyi a nga rhandzani na loyi a endlaka miphahlo. Loyi hambi ku ri ku kombisa xichavo eka tata wa yena a nga kalanga a swi endla.

4.4.3. NXOPAXOPO WA NKONGOMELO WA TINSIMU TA VUBIHI BYO HLOMA NA N'WANA

4.4.3.1 Mayanda

(Ku rila ka n'wana)

(Musumi)

N'wina sesi, mi ri mi rhandza vukati ku tlula n'wana n'wina? X2

O famba a fuyisiwa "why" wanuna loyi a nga koki rhanga na n'wana.

N'wana wa fuyisiwa "why" sivara loyi a nga koki rhanga na n'wana.

Swi lava mi n'wi byela loko o ala xihlangi na n'wina a nga mi rhandzi.

(Vahlaveri va xinsati)

Tekani Mayanda mi ya hloma swin'we. X10

(Musumi)

Phela vukati namuntlha ku hlomisiwa na vana.

Ni ri vukati namuntlha ku hlomisiwa na vana.

Leswi a nga jaha u ta risa tihomu ta loyi wa sivara. X2

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntsena a kuma ku dya a swi na mhaka rixa ri ya mahlweni.

Ntsena a kuma ku phema a swi na mhaka rixa ri ya mahlweni.

Loko o ala n'wana swi ta vula ku ri na n'wina a nga mi rhandzi.

Loko o ala Mayanda swi ta vula ku ri na n'wina a nga mi rhandzi.

Leswi a nga wanuna u ta risa tidonki ta loyi wa sivara.

Vukati namuntlha ku hlomisiwa na vana.

(Ku rila ka n'wana)

(Musumi)

U lo mi komba yini wanuna loyi a za a lahla na n'wana.

U lo mi tshembisa yini sivara loyi mi za mi lahla na n'wana.

Mayanda wa xaniseka vanhu va le tlhelo vange n'wi hlayise.

Nwana wa xaniseka vanhu va le tlhelo va nge n'wi hlayise.

(Vahlaveri)

Swa antswa mi n'wi yisa ka tata wa yena u ta n'wi hlayisa hi ku i n'wana wa Yena. X6

(Musumi)

Mi lava ku vutlavutla mavana, mi tlhela mi ma tshika mi ya hlomahloma.

Mi lava ku vutlavutla mavana mi tlhela mi ma tshika mi ya vukatini.

Tata wa Mayanda a n'wi terile u ala u ku a nge n'wi teki hiku u yo n'wi Kurisa.

Mi swi lava ngopfu ku ala na swihlangi mindzuku mi famba tisoxaliweka.

Mi swi lava ngopfu ku ala na ticece mi tshembile tona ti "maintenance."

(Ku rila ka n'wana)

(Musumi)

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hambi leswi a nga xihlangi wa swi vona ku ri mi lahla mencisi n'wina mhan yena.

Hambi leswi a nga xihlangi wa swi vona ku ri mi lahla balasi n'wina mhana kona.

(Vahlaveri va xinsati)

Wa xaniseka n'wana wa xihlangi u tirha ku vava a tirhela vuswa. X6

(Musumi)

A wu davuki rivhalo u vuyela n'wana mi rhandza vukati hambi mi khegurile.

A wu titovinyana u tiyingisela goya ra wena ri ya hlayisa hi mani?.

Xi mi japile khale xitepe xa vunhwana, vuya la kaya u ta hlayisa n'wana.

Loko a wu rhandzile vukati inge u hlomi khale le ka papa n'wana sweswo ku fambula wena.

Loko a wu rhandzile vukati inge u hlomile khale le ka papa Mayanda sweswo ku fambula wena.

(i) Mongo

Risimu leri ri vulavula hi wansati loyi a nga tekiwa a siya n'wana ekaya ka yena. Laha n'wana loyi a salaka a hlupheka hikuva mana wa yena a fambile a ya vukatini a n'wi siya a ri hava muhlayisi. Makwavo wa manana loyi wa xinuna u vula leswaku loko munhu a tekiwa u tekiwa na n'wana hikuva ku hava loyi a nga ta sala a hlayisa n'wana wo ka a nga ri wa yena.

(ii) Nxopaxopo

Eka masungulo ya risimu leri ku twala mpfumawulo wa ku rila ka n'wana lowu humesaka mhaka ya ku va n'wana loyi a nga fanelanga ku hambana na mana wa yena hikokwalaho ka xiyimo xa yena. Endzhaku ka ku rila ka n'wana hi twa musumi a ku:

N'wina sesi mi rhandza vukati ku tlula n'wana wa n'wina?

© University of Venda

O famba a fuyisiwa "why" sivara loyi a koki rhanga na n'wana.

N'wana wa fuyisiwa "why" sivara loyi a nga koki rhanga na n'wana.

Swi lava mi n'wi byela loko o ala xihlangi na n'wina a nga mi rhandzi.

Swi lava mi n'wi byela loko o ala Mayanda na n'wina a nga mi rhandzi.

Ndzimana leyi yi kombisa ku twa ku vava ka makwavo wa mhani loyi a fambaka a ya vukatini a siya n'wana na vanhu lava nga riki vatswari eka n'wana. Leswi hi swi vona hi xivulavulelo xa "ku fuyisiwa" leswi vulaka ku va munhu a nyika vanhu swifuwo ku va ya tshama na swona va swi hlayisa. Xivulavulelo lexi xi yelanisa n'wana loyi na xifuwo lexi nga nyikiwa munhu ku va a xi hlayisa. Makwavo hi ku nyangatsa hi vusopfa bya sesi u vula leswaku loko u lava ku tekiwa hikokwalaho ka yini u nga tekiwi na n'wana wa yena. Leswi hi swi vona hikuva a tirhisa xivulavulelo xa "ku koka rhanga" leswi vulaka ku va munhu a teka munhu na n'wana wa yena. Marito ya yena ya boxa leswaku loko ku ri leswaku mukon'wana a nga teki na yena n'wana swi vula leswaku a nga n'wi lavi na yena. Vahlaveri va tshikelela ku va munhu a fanele a tekiwa na n'wana va ku "Tekani Mayanda mi ya hloma swin'we". Leswi swi vula leswaku munhu loyi u fanele a famba na n'wana wa yena evukatini. Muyimbeleri u yisa mahlweni ku va munhu a tekiwa na n'wana a ku:

Phela vukati namuntlha ku hlomisiwa na n'wana.

Leswi a nga jaha u ta risa timbhongola ta lowa sivara.

Ntsena a kuma ku phema a swi na mhaka rixa ri ya mahlweni.

Ntsena a kuma ku dya a swi na mhaka ri xa ri ya mahlweni.

Leswi a nga jaha u ta risa tidoki ta lo wa sivara.

Ndzimana leyi yi tshikelela mhaka ya leswaku loko vanhu va tekana ku ri na n'wana ku tekiwa na yena. Muyimbeleri u kombisa mitirho leyi n'wana loyi a nga ta fika a yi tirha ku ya hi rimbewu ra yena.Mitirho ya ku va n'wana loyi u ta va a hlayisekile hikuva a kuma vanhu vo n'wi nyika swakudya. Leswi hi swi vona hikuva muyimbeleri a tirhisa xivulavulelo xa "ku phema" lexi vulaka ku va munhu a kari a kota ku kuma swakudya ku va a kota ku hanya. Hi twa ku rila ka n'wana endzeni ka risimu ku kombisa ndlela leyi n'wana a

© University of Venda

xanisekaka hi yona hikuva a nga ri na mutswari wa yena loyi a fanele a n'wi hlayisa. Muyimbeleri u ya mahlweni a ku:

U lo mi komba yini, Wanuna loyi mi za mi lahla na n'wana.
U lo mi tshembisa yini, Wanuna loyi mi za mi lahla na vana.
Mayanda wa xaniseka vanhu vale tlhelo va nge n'wi hlayise.
N'wana wa xaniseka vanhu vale tlhelo va nge n'wi hlayisi.

Ndzimana leyi yi hi humesela ku va makwavo a ri ku hlamaleni ka ku vona munhu a ngheniwa hi moya wa ku famba a siya n'wana a ya vukatini. Leswi hi swi vona hi marito ya " u lo mi tshembisa yini? Leswi endlaka leswaku mi rivala na leswo mi na vana. Leswi na swona hi swi vonaka hikuva a tirhisa xivulavulelo xa "ku lahla na vana" leswi vulaka ku va munhu a hanya a nga ha ehleketeli na vana. Vahlaveri va kombisa ku twa ku vava hi ku vona n'wana a nga ri na muhlayisi va ku "swa antswa mi n'wi yisa ka tata wa yena u ta n'wi hlayisa hi ku i n'wana wa yena". Leswi kombisaka ku va va navela ku vona n'wana loyi a hlayisekile. Muyimbeleri u ya mahlweni a sola swendlo swa makwavo wa yena a ku:

Mi lava ku vutlavutla mavana, mi tlhela mi ma tshika
mi ya hlomahloma.
Tata wa Mayanda a n'wi terile u ala u ku a nge n'wi
teki hi ku u lo n'wi kurisa.
Mi swi lava ngopfu ku ala na swihlangi, mindzuku
Mi famba ti "social worker".

Ndzimana leyi yi kombisa leswaku vanhu va famba va kuma vana lava va tlhelaka va nga ha swi yimeli ku va hlayisa. Leswi hi swi vona hi xivulavulelo xa "ku vutlavutla" lexi vulaka ku va munhu a teka swilo hi xikongomelo xo lava leswaku vanhu lava a nga na vona va nga swi kumi. Eka ndzimana leyi muyimbeleri u xi tirhisa ku kombisa leswaku munhu loyi u kuma vana lava a tlhelaka a ri hava vutihlamuleri hi vona. Muyimbeleri u kombisa leswaku loko vavasati va kumile vana hi ndlela leyi a va pfumeli ku va nyika vatata va vona ku ri hi ku a va nga swi koti ku va hlayisa handle ka ku ya khomisa vavanuna lava nga va nyika vana eka

© University of Venda

lava va tirhanaka na nhlayiso wa vana. Muyimbeleri u kombisa leswaku leswi swi endliwaka hi makwavo wa yena swi bihile a ku "hambi leswi a nga xihlangi, wa swi vona ku ri mi lahla mecisi n'wina mhana kona". Marito lawa ya kombisa leswaku n'wana loyi o va tsanana kunene kambe leswi mana wa yena va swi endlaka swo famba va n'wi siya wa swi vona ku a hi wona maendlele ya vumunhu. Vahlaveri vona va humesela erivaleni leswi n'wana loyi a salaka a hanyisa swona loko mana wa yena a nga ri kona va ku: " wa xaniseka n'wana wa xihlangi u tirha ku vava a tirhela vuswa". Marito lawa ya kombisa leswaku vanhu lava a nga sala na vona va sala va n'wi khoma ku vava hi ku n'wi tirhisa ku va va ta n'wi nyika swakudya. Muyimbeleri u kombisa ku twa ku vava hikuva n'wana a tshama a nga ri na mana wa yena a ku:

> A wu davuki rivhalo u vuyela n'wana, mi rhandza vukati hambi mi khegurile.
> A wu titovinyana u tiyingisela, goya ra wena ri ya hlayisa hi mani.
> Xi mi japile khale xitepe xa vunhwana, vuya la kaya u hlayisa n'wana.
> Loko a wu rhandzile vukati i nge u hlome khale le ka papa n'wana sweswo ku fambula wena.

Ndzimana leyi yi vulavula hikuva manana loyi a fanele ku hundzuka a twela n'wana wa yena vusiwana. Leswi swi vonaka hi xivulavulelo lexi a xi tirhisaka xa "ku davuka rivhalo" lexi vulaka ku va munhu a hundzuka a twela munhu unwana vusiwana. Na ku va munhu loyi a nga fanelanga ku ya evukatini hikuva se u kurile na kona u na n'wana. Hi kuma xivulavulelo xa "ku titovanyana" lexi fambelanaka na lexi va ku davuka rivhalo hikuva hinkwaswo ka swona swi vula leswaku munhu yaloye u fanele a ehleketanyana hi leswi vutomi byi lavaka leswaku a hanyisa swona. Makwavo hi ku twa ku vava u kombisa leswaku loko sesi loyi a rhandzile vukati a fanele a tirhisile nkarhi wa yena wa ku tekiwa hi munhu loyi a nga n'wi nyika n'wana ku nga ri ku tekiwa loko se a kumile n'wana na kona a tekiwa hi un'wana. Hi twa a tirhisa xivulavulelo xa "ku fambula" lexi vulaka ku va munhu a hanya vutomi byo ka byi nga ri kahle.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(iii) Matirhiselo ya ririmi

Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisa ririmi ra masiku hinkwawo na swigaririmi swo tani hi swivulavulelo leswi swi endlaka leswaku risimu leri ri yingiseleka. Muyimbeleri u tirhisa xivulavulelo xa "ku fuyisa" lexi vulaka ku va munhu a nyika un'wana swifuwo ku va a swi hlayisa leswaku swi ta tlhela swi n'wi pfuna. U ya mahlweni a humesa xivulavulelo xa "ku koka rhanga" lexi vulaka ku va munhu a teka munhu na n'wana wa yena. Na xivulavulelo xa "ku phema" lexi vulaka ku va munhu a dya swakudya ku va a ta kota ku kula. Hi kuma xivulavulelo xa "ku lahla na n'wana" lexi vulaka ku va munhu a sukela n'wana wa yena a nga ri na muhlayisi. Hi tlhela hi twa xivulavulelo xa "ku vutlavutla" lexi vulaka ku va munhu a teketela swilo a lava leswaku swi va swa yena a ri yexe. Xivulavulelo xinwana i "ku davuka rivhalo" lexi vulaka ku va munhu a fanele a hundzuka a twela van'wana vusiwana. Hi tlhela hi twa xivulavulelo xa "ku titovanyana" lexi vulaka ku va munhu a fanele a tihleketanyana hi leswi a swi hanyaka. Xo hetelela eka rinsimu leri i xivulavulelo xa "ku japiwa hi xitepe xa vunhwana" lexi vulaka kuva se munhu loyi nkarhi wa yena wa ku va nhwanyana se wu hundzile. Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisile ngopfu swivulavulelo leswi endlaka leswaku risimu leri ri swi kota ku koka rinoko ra vayingiseri.

(iv) Dyondzo

Risimu leri ri hi dyondzisa leswaku loko munhu a za a kuma n'wana na munhu u fanele a vhela a tekana na yena hikuva loyi a nga ta n'wi kuma a ri na n'wana a swi nga olovi ku va a ya rhandza na n'wana wo ka a nga ri wa yena. Na wanuna na yena u fanele a swi tiva leswaku loko a teka munhu a ri na n'wana u ya hlayisa na n'wana yena ku fana na n'wana loyi va nga fikaka va n'wi kuma swin'we.

© University of Venda

(Mpfumawulo wa ku bonga ka timbhongolo)

(Musumi)

Timbhongholo ta sivara se i ntlhambhi laha kaya.

Timbhongholo ta sibilo se i ntlhambhi laha kaya.

Ku koka rhanga swa pfuna siku rin'wana Mayanda xi na voko ro risa.

(Vahlaveri)

Mpfhuka ku sungula Mayanda ku risa, timbhongholo i ntlhambhi laha kaya. X8

(Musumi)

Se hi hlaya timbhongolo ta khume ku ve Mayanda u kume ti ri timbirhi tsena.

Se hi hlaya hi hlaya timbhongolo ta "ten" kuve Mayanda u kume ti ri timbirhi ntsena. X2

A ni ta tsaka loko mo byela sibilo va n'wi dyondzisa xikolo kumbe na yena a nga va hlayisa. X2

Lowa mizala u risa swifuwo swo ka swi nga dyiwi.

Lowa ntukulu u khayima xixevo xo ka xi nga dyiwi.

(Musumi)

U risa mbhongolo Mizala, hi ku fela ku dya mizala.

Hi ku pfumala mutswari wa nghondo.

Hi ku pfumala muhlayisi muzala.

(Vahlaveri)

Na khisimusi Mayanda u dyela nhoveni. X11

(Musumi)

Miladza na majakiti swi heleketiwa nhoveni. X2

Mi twa ya tlhavetela xi hava na phaxani. X2

© University of Venda

Ku vuya ka n'wana sesi ku pela ka dyambu. X2

Mi dya byi rhelela naa? N'wana a ri nhoveni. X2

Milandza na Majakiti ku hava na munyu.

(Musumi)

Loko a twa tikhatoni sivara u suma nghoma a ku fuwa hlolwa u tsema ndleve. X2

(Vahlaveri hi ku nyiketana na musumi)

Vukati byi le fexenini, n'wana a hi nchumu. X13

A mi chuchi Mayanda, eMataci ya le handle.

N'wana wa xihlangi, u le Babiloni.

Loko ko lahleka donki yin'we a nge vuyi yi nga vuyangi.

"Why" mi nga xavi tihomu, loko yi fa ya dyiwa. X2

Ku risa tidonki swa dadavarisa, tshika Mayanda.

Ku risa tidonki swa dadavarisa, tshika ntukulu.

Loko va ku tlhandleka voko u va khomisa, nsati na nuna. X2

I "child abuse" n'wana sesi, tshika Mayanda.

I "child abuse"n'wana tate tshika ntukulu.

Loko va ku tlhandleka voko u va khomisa, nsati na nuna,

"Why" va nga xavi tihomu, loko yi fa ya dyiwa.

Ku risa tidonki swa dadavarisa, tshika ntukulu

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(i) Mongo

Risimu leri ri vulavula hi ku hlupheka ka n'wana loyi a nga tekiwa na mana wa yena endzhaku ka loku a nga tekiwanga hi munhu loyi a n'wi onheke ku sungula. Laha muyimbeleri a hi kombaka n'wana loyi a khomiwa hi ndlela yo ka yi nga ri kahle. Leswi kalaka swi endla leswaku hambi ku ri Khisimusi a fanele a yi dyela ku riseni leswi nga riki kahle hikuva hi laha un'wana na un'wana a nga ku tiphineni.

(ii) Nxopaxopo

Eka risimu leri hi twa mpfumawulo wo bonga ka timbhongolo xi nga xikombiso xa swifuwo leswi risiwaka hi n'wana loyi a nga tekiwa na mana wa yena leswi a nga ta swi risa loko mana wa yena a yo ti tshamela kaya ka yena. Muyimbeleri u ri: "Timbhongolo ta sivara se i ntlhambhi laha kaya" leswi vulaka ku va swifuwo swo karhi swi ri ka vunyungi. Leswi vulaka leswaku loko Mayanda a fika tidoki a ti ri ti tsanana, kambe se ti tele. Muyimbeleri u ri "ku koka rhanga swa pfuna siku rin'wana" ku koka rhanga i ku teka munhu na n'wana wa yena loyi swi nga endlekaka leswaku a ku pfuna loko wo n'wi hlayisa a humelela.Vahlaveri na vona va tiyisisa mhaka ya ku tala ka tidonki leti va ku "mpfhuka ku sungula Mayanda ku risa timbhongolo i ntlhambi laha kaya." Leswi vulaka leswaku tidonki leti se ti tele ku tlula leswi a nga ti kumisa swona. Muyimbeleri u tlhela a kombisa ku twa ku vava ku vona ntukulu wa yena a risisiwa tidonki handle ka ku yisiwa xikolweni loko a ku:

A ndzi ta tsaka loko a mo byela sivara va n'wi dyondzisa
xikolo,
Kumbe na vona a nga va hlayisa.
Lowa mizala, u risa swifuwo swo ka swi nga dyiwi.
Lowa ntukulu u khayima xixevo xo ka xi nga dyiwi.

Ndzimana leyi yi kombisa leswaku mhaka leyi ya ku risa tidonki a yi na nkoka hileswaku xa nkoka i ku nghenisa n'wana loyi xikolo. Muyimbeleri u boxa leswaku loko vanhu lava tshamaka na n'wana loyi va tava va endlile mhaka ya kahle hi loko va tava va nghenisile n'wana loyi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

xikolo kumbe a nga tlhela a va pfuna loko va[illegible]a va kurile. Hi twa a paluxa ku va n'wana loyi a tirhisiwa mitirho leyi a nga fanelanga ku va a nga yi tirha a ku "u risa mbhongolo Mizala, hi ku fela ku dya Mizala". Marito lawa ya vula leswaku n'wana loyi u tirhisiwa mitirho yo tika kuva a ta kota ku nyikiwa vuswa. Ku xanisiwa ka n'wana loyi ku tlhela ku twala hi marito ya vahlaveri va ku "na khisimusi Mayanda xi dyela nhoveni". Khisimusi i siku ra ku tswariwa ka n'wana wa Xikwembu leri nga na nkoka eka munhu un'wana na un'wana. Loko n'wana loyi a khomiwile kahle a ta tshama kaya hi siku leri a tiphina na van'wana vana. Muyimbeleri u paluxa matikhomele ya nsele ya vanhu lava tshamaka na n'wana loyi loko a ku:

Miladza na majakiti va heleketa nhoveni.
Mitwa ya tlhavetela xi hava na phaxani.
Ku vuya ka n'wana sesi i ku pela ka dyambu.
Mi dya byi rhelela naa? N'wana a ri nhoveni
Miladza na majakiti wu hava na munyu.

Ndzimana leyi yi kombisa ku va n'wana loyi a nga khomiwangi kahle. Laha a kombisaka leswaku loko a fanele a dya n'wana loyi vo teka vuswa bya miladza lebyi nga vuswa lebyi nga swekiwa tolo va n'wi heleketela kwale a riselaka kona tidoki, va tlhela va n'wi xevisa hi majakiti ku nga mirhoho leyi nga khusiwa leyi na vona venyi va ngo dya loko swi boha. Ku xaniseka ka n'wana loyi ku ti komba hikuva a tlhaveteriwa hi mitwa a ri hava na tintanghu. Leswi hi swi vona hi rito ra "phaxani" leri a ri tirhiseke. Phaxani i ntanghu leyi endliwaka hi ku tsema thayela ra movha na kona ntanghu leyi yi tala ku ambariwa hi vakhalabya lava va nga hlupheka. Eka ndzimana leyi muyimbeleri u hi boxela leswaku n'wana loyi hambi o twa a nga ha lavi ku tshama nhoveni a nge vuyi ri nga se pela. Leswi hi swi vona hi xivulavulelo xa " ku pela ka dyambu." Leswi vulaka leswaku u vuya loko se ri perile hikuva se ku fika nkarhi lowu a nga taka a nga ha voni. Malume wa n'wana loyi u vutisa leswaku vanhu lava va twa va tiphina hi vutomi n'wana a karhi a tshama nhoveni ke? Leswi humelaka erivaleni hi xivulavulelo xa "mi dya byi rhelela na?"

Muyimbeleri u kombisa ku tsaka ka sivara loko va ri karhi va xanisa n'wana loyi a nga riki wa yena a ku "loko a twa tikhatoni sivara u suma nghoma, a ku fuya hlolwa u tsema ndleve". Leswi

© University of Venda

vulaka leswaku loko sivara a dakwile a yimbela tinsimu leti kombisaka leswaku loko u hlayisa munhu tlhelo u endla swin'wana leswi u nga ta n'wi tsundzuka hi swona kumbe a nga ta ku tsundzuka hi swona. Vahlaveri vona va kombisa mhaka ya ku va n'wana a fanele a ri wa nkoka ku tlula leswi a swi endlaka va ku: "Vukati byi le fexenini, n'wana a hi nchumu". Marito lawa ya kombisa leswaku xa nkoka eka mutswari loyi i vukati ku tlula n'wana. U kombisa ku xaniseka ka n'wana loyi a ku:

A mi chuchi Mayanda a Mataci ya le handle.
N'wana wa xihlangi, u le Babiloni.
Loko ko lahleka donki yin'we a nge vuyi yi nga vuyanga.
"Why" mi nga xavi tihomu loko yi fa ya dyiwa.

Ndzimana leyi yi boxa leswaku vanhu lava va fanele ku tshika leswi va swi endlaka swo xanisa n'wana hi ku kombisa leswaku a va n'wi ntshuxi eka vuhlonga lebyi va nga n'wi nghenisa eka byona. Leswi hi swi vona hikuva a tirhisa vito ra khotso leyi ku gweviwaka vanhu lava nga na milandzu yo chavisa ra "Mataci" na ku tlhela a tirhisa vito ra "Babiloni" laha ku nga ndhawu leyi a yi ri vuhlonga bya vana va Israel. Leswi hi kombisaka ku va n'wana loyi a ri ku xanisiweni ku fana na leswi tindhawu leti ti tekiwaka ti ri leti vanhu va xanisekaka loko va ri eka tona. Leswi hi tlhela hi swi vona hi ku loko ko lahleka donki yin'we a nge vuyi yi nga vuyangi. Leswi kombisaka leswaku doki yi hundzuka nchumu wa nkoka ku tlula vutomi bya n'wana loyi. Hi tlhela hi twa switandzhaku leswi vangiwaka hi ku risa tidonki na leswi a nga swi endlaka loko a fanele a tshika ku risa tidonki hi nomo wa muyimbeleri a ku:

Ku risa tidonki swa dadavarisa, tshika ntukulu.
Loko va ku tlhandleka voko u va khomisa, nsati na nuna.
I "child abuse" n'wana sesi tshika ntukulu.

Ndzimana leyi yi vula leswaku ku risa tidonki swi endla leswaku miehleketo ya munhu yi nga vi kahle. Leswi vulaka ku ku navela ka yena i ka leswaku n'wana loyi u fanele ku tshika ku risa tidoki hi ndlela leyi a risaka hi yona nakona loko vo n'wi ba a va khomisa hikuva i ku tlula timfanelo ta vana ku tirhisa munhu hi ndlela leyi va n'wi tirhisaka hi yona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(iii) Matirhiselo ya ririmi

Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisa ririmi ra masiku hinkwawo na ku tlhela a katsela ni swigaririmi. Muyimbeleri u tirhisa xivulavulelo xa "ku koka rhanga" lexi vulaka ku va munhu a tekile n'wansati na n'wana wa yena. Na xivulavulelo xa "ku fela ku dya" lexi vulaka ku va munhu a tirha leswi a swi nga fanelanga ku va a nga swi tirhi hi ku lava ku kuma swakudya. Hi kuma xivulavulelo xa "ku dya byi rhelela" lexi vulaka ku va munhu a tiphina hi vutomi lebyi a nga ku byi hanyeni. Na leswi a ngo tumbuluxa swo fana na "vukati byi le fexenini" lexi vulaka ku va vukati byi ri byona bya le henhla ku tlula na n'wana. Hi twa swivulavulelo swa "ku va Mataci na ku va Babilon", lexi vulaka ku va munhu a ri ku hluphekeni. Hi kuma xivulavulele xa "ku risa tidoki swa dadavarisa", lexi vulaka leswaku swa phuntisa. Xo hetelela i xa "ku tlhandleka voko" lexi vulaka ku ba. Leswi vulaka leswaku muyimbeleri u tirhisile ngopfu swivulavulelo ku lunga risimu leri leswi endlaka leswaku ri koka rinoko ra vayingiseri.

(iv) Dyondzo

Risimu leri ri hi dyondzisa leswaku munhu a nga fanelanga ku va a teka munhu loyi a nga na n'wana loko a tiva leswaku a nga swi koti ku hanya na n'wana loyi a nga riku wa ngati eka yena. Hambi va ri vanhu va xisati va fanele va swi tiva leswaku loko va kala va kuma vana swi vula leswaku nkarhi wa ku tekiwa wu hundzile o fanela a lava xitandzi lexi a nga ta kurisela n'wana wa yena eka xona ku nga ri ku famba a hluphekisa n'wana.

(v) Ku yelana ka tinsimu leti nga laha henhla.

Tinsimu leti ti yelana hikuva hinkwato ti vulavula hi mutswari loyi a nga hloma a siya n'wana wa yena ekaya loyi a nga n'wi siya a ri hava vo hlayisa. N'wana loyi loko a tshika a ya le ku nga tekiwa mana wa yena u fika a xaniseka ku tlula mpimo hikuva a nga amukelekanga evukatini bya mana wa yena. Leswi swi endla leswaku makwavo wa manana loyi a vona ku tekiwa ka makwavo wa yena swi nga ri na nkoka hikuva loko swi tava kahle a fanele a hloma na n'wana wa yena.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.4.4. NXOPAXOPO WA NKONGOMELO WA TINSIMU TA VUBIHI BYO TSHEMBA MUNGHANA

4.4.4.1 Chom na chom no 2

(Musumi)

Vanhu lava va ni tekela hansi, a va tiva ku ri Matshwa wa kwata.
Vanhu lava va ni tekela hansi a va tivi ku Bemuda wa kwata.
Leswo tshemba munghana i khombo, u nga cinca na michovho wa vutomi. X2
Chom na chom yi na khombo u mukula dyimunhu va ku khoma.
Chom na chom yi na khombo u nga hima dyimunhu va ku khoma.

(Vahlaveri)

Chom na chom hi mpela yi na khombo manani. X6

(Musumi wa xinuna)

Mhe ndzi tshembile munghana ma tiva, ni tlhela ni n'wi endla na tsumi. X2
Namuntlha u jike hi mina u ndzi tekerile
Chom na chom hi mpela yi na khombo manani.

(Vahlaveri)

Chom na chom hi pela yin a khombo manani. X4

(Musumi)
U nga mukula dyimunhu va ku khoma.
U nga hima dyimunhu va ku khoma.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

U hembile to tala ka nhwana wa mina u ku mina na penga.

U hembile to tala ka Beauty u ku mina na penga.

U ku mina ni hanya hi tinayiti loko no tlula n'hweti ra pfuka.

U ku mina ni hanya hi maphilisi loko no japa n'hweti ra pfuka.

Mhi ni tekile rirhandzu ni fumba, ni rivala ku ri swi na khombo.

Ndzi tekile ku tshemba ni fumba, ni rivala kuri swi na khombo.

Ndzi ta ku hanyisa ku vava chome, phela ku minuriwa swa vava.

Hi mpela ni ta fela Beautee! Nsati wa mina na n'wi lava hi ya kayoo!

(Vahleveri)

Ni ta fela Beautee nsati wa mina na n'wi lava. X5

(Musumi)

Hi ya kaya.

He wenoo!

He wena.

Mhi ni hlambanya Ndaheni ka Matsena, hi pela ni ta humesa xo dlaya.

Mhana Luwisa ka Dzekula na va hlambanya hi mpela ni ta koka xo dlaya.

Hi mpela ni ta fela Beautee nsati wa mina na n'wi lava hi ya kayoo!

(Vahlaveri)

Ndzi ta fela Beautee! Nsati wa mina na n'wi lava hi ya kaya. X6

(Musumi)

Hi ya kaya.

Hi ya kayoo!

He wena.

He wenoo.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(i) Mongo

Risimu leri ri vulavula hi jaha leri a ri tshembile munghana wa rona ku tlula mpimo. Leri tlheleke ri tirhisa munghana loyi ku n'wi rhuma eka murhandziwa wa rona. Kambe a fika a nga endli swona leswi a rhumiweke swona. Yena u yo fika a onhela munghana hi ku n'wi tekela loyi a rhumiwa ka yena.

(ii) Nxopaxopo

Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisile marito "chom na chom" lama vulaka ku va vanhu vambirhi va ri vanghana. Kambe u ri tirhisa hi ndlela leyi yi nga ha kombiki ntsako hikuva a endleriwile swo ka swingari kahle hi munghana wa yena. Leswi swi seketeriwa hi marito ya muyimbeleri loko a ku:

Leswo tshemba munghana i khombo, u nga cinca
na michovho ya vutomi.X2
Chom na chom yi na khombo u nga mukula dyimunhu
va ku khoma.
Chom na chom yi na khombo u hima dyimunhu va ku khoma.

Ndzimana leyi yi humesela kahle khombo ra ku va munhu a tshemba ngopfu munghana wa yena. Leswi swi nga endlaka leswaku munhu a ti kuma a ri karhi a ncica eka leswi a tivekaka a hanyisa swona. Ku tshemba ngopfu munhu un'wana swi nga ku endla ku u kumeka u ri karhi u nghena timhakeni hikuva u hlangana na maendlele lawa yo ka u nga ya langutelangi ku u nga hlangana na wona. Muyimbeleri humesa marito ya "chom na chom hi mpela yi na khombo manani". Ku tirhisiwa ka rito "mpela" swi tiyisisa swinene vubihi bya ku tshembela swinene eka munghana. Vubihi bya ku tshemba munghana byi paluxeka hi loko aku:

Mhe ndzi tshembile munghana ma tiva, ni tlhela ni
n'wi endla na tsumi. X2
Namuntlha u jike hi mina u ndzi tekerile.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Marito lawa ya kombisa leswaku vanhu lava a va tshembanile na ku tlhela va rhandzana kambe munghana a ya onha rirhandzu leri hi ku fika a humesa marito yo biha lawa munghana a nga ya langutelangi leswaku ya nga humesiwa hi munhu loyi a nga n'wi tshemba. Muyimbeleri u ri:

U hembile ko tala ka nhwana wa mina u ku mina na penga.
U hembile to tala ka Beauty u ku mina na penga.
U ku mina ni hanya hi tinayiti loko no tlula n'hweti ra pfuka.
U ku mina ni hanya hi maphilisi loko no japa n'hweti swa pfuka..

Ndzimana leyi yi boxa leswaku munghana wa yena u fikile a vula swilo swo ka swi nga amukeleki eka murhandziwa wa yena. Laha a kombisaka leswaku u n'wi hlamuserile ku va munhu wo penga. A n'wi byela ku munhu loyi a hanya hi ku phaka maphilisi ya rihuhu na ku tlhaviwa nayiti ya rihuhu n'hweti yin'wana na yin'wana. Leswi a swi endla hi xikongomelo xo lava leswaku nhwana loyi a tshika munghana wa yena a rhandzana na yena. Muyimbeleri u yisa mahlweni ku vaviseka ka yena a ku:

Mhe ndzi tekile rirhandzu ndzi fumba, ndzi rivala ku ri
swi na khombo.
Ndzi tekile ku tshemba ndzi fumba ndzi rivala ku ri swi na khombo.
Ndzi ta ku hanyisa ku vava chome, phela ku minuriwa swa vava.
Hi pela ni ta fela Beautee!, nsati wa mina na n'wi
lava hi ya kayoo.

Mitila leyimbirhi yo sungula eka ndzimana leyi yi kombisa leswaku munhu loyi a ri na rirhandzu swinene eka nhwana wa yena kambe a ya tikuma a tekeriwile. Leswi swi endle leswaku a twa ku vava ku kala swi fika laha a kalaka a vona swi antswa ku na loyi a nga n'wi tekela u fanela a hanya ku vava ku fana na yena a nga ku tweni ka ku vava hi ku tekeriwa. Muyimbeleri u tiyisisa ya kuva a ta ka a nga tlheli eka ku lwela ku tekeriwa ka yena a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mhe ndzi hlambanya Ndaha ka Mantsena hi mpela ndzi ta humesa xo biha.

Mhana Luwisa ka Dzekula na va hlambanya hi mpela ndzi ta koka xo dlaya.

Hi ndhavuko wa Xitsonga loko munhu a hlambanya u vula leswaku leswi a swi vuleke i ntiyiso naswona u yima hi marito lawa a ma vuleke. Eka risimu leri muyimbeleri u hlambanya ku kombisa leswaku ku tekeriwa ka yena hi munghana wa yena u ta swi fela. Leswi swi vula leswaku a nge tlheli ku landzelela munghana wa yena ku kondza a ya kuma nhwana wa yena nakambe.

(iii) **Matirhiselo ya ririmi**

Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisile ngopfu swikhavisaririmi swo tani hi swivulavulelo. Hi kuma xivulavulelo xa "ku tekela munhu ehansi" lexi humesaka nhlamuselo ya ku va munhu a tekiwa a nga ri nchumu kumbe a nga ri na nkoka. Hi twa xivulavulele xo ka xi nga tlovelekangi xa ku "u nga cinca na muchovho wa vutomi" lexi vulaka ku va swendlo swin'wana swi nga endla leswaku munhu a hundzuka eka mahanyelo ya kahle lawa a tiviwaka hi wona a ya ka mahanyele yo biha. Xin'wana hi lexi nge "u nga mukula dyimunhu" lexi vulaka ku va a ta kala a nyangatseka a ba munhu leswi nga ta n'wi vangela ku khomiwa. Xivulavulelo lexi u xi tirhisa swin'we na lexi nge "u nga hima dyimunhu" lexi na xona xi humesaka nhlamuselo ya ku ba. Loko hi yingisela ku ya emahlweni hi kuma xivulavulelo lexi nge "ndzi n'wi endle ntsumi" lexi xi vulaka ku va a n'wi endlile munhu loyi a rhumaka yena. Na xivulavulelo lexi nge " namuntlha u jike hi mina" lexi vulaka ku va munhu a fikile a endla swilo leswi onhelaka un'wana ku lungha swa yena.

Muyimbeleri u tirhisa xivulavulelo lexi nge "u ku mina na penga" lexi vulaka ku va munhu a ri na vuvabyi bya miehleketo kumbe ku va munhu a hlanganile nhloko. Hi n'wi twa a tirhisa swivulavulelo swimbirhi hi ku landzelelana leswi nge "ku hanya hi maphilisi" na "ku hanya hi tinayiti" leswi vulaka ku va munhu a tshama a ri karhi a kamberiwa eka mavabyi ya miehleketo lawa a nga na wona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi tlhela hi kuma swivulavulelo swimbirhi leswi nge "ndzi tekile rirhandzu ni fumba". Na lexi nge "ndzi tekile ku tshemba ndzi fumba" Leswi vulaka leswaku munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena eka risimu leri a n'wi rhandza ngopfu. Laha loko se a nga ha ri na yena munhu loyi a twaka ku vava ku tlurisa mpimo. Ku na xivulavulelo lexi nge "ku minuriwa swa vava" lexi vulaka ku twa ku vava hikuva a tekeriwile munhu loyi a rhandzana na yena. Muyimbeleri u humesa xivulavulelo lexi nge "ndzi ta fela Beauty" lexi vulaka ku va a ta lwa swinene hikokwalaho ka ku tekeriwa murhandziwa wa yena. Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisile swivulavulelo swo tala leswi tlhelaka swi twanana loko swi ri karhi swi tirhisiwa. Leswi swi endla risimu leri ri koka rinoko ra vayingiseri.

(iv) Dyondzo

Risimu leri ri hi dyondzisa leswaku munhu loko a ri na munghana u fanele ku n'wi tshemba a pima hikuva a nga n'wi endlela swo ka swi nga ri kahle. Ri tlhela ri hi dyondzisa leswaku a hi fanelangi ku rhuma vanghana eka varhandziwa va hina hikuva leswi nga emiehleketweni ya munhu a wu swi tivi. Kasi hi tlhelo ri hi dyondzisa leswaku ku teka vasati va vanhu swa dlayisa.

4.4.4.2 Chom na chom no 3

(Musumi)

Ku solekana ni tlhe ni leha minoo, nwi ni moxela swo tala mina.
Ku lala ngopfu ni tlhe ni leha mina swi ni moxela swo tala mina.
Vusathani mina na byi kota no chava Matachi vamakweru.
Ndzi ri ku biha mbilu na swi kota no hlonipha nawu vamakweru.
Se ndzi khirose ngopfu mina Matshwa ni pfimbe na milenge hi ku lava.
Se ndzi kwatile ngopfu mhi Bemuda ni pfimbe na milenge hi ku lavoo!
No lava Beauty ntsena nsati wa mina hi ya kaya.

(Vahlaveri)

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Chomee! Ndzi lava nsati wa mina. X6

(Musumi)

Loko u lava mali ni nga ku nyika.

Loko u lava mali ni nga ku gaya.

Ntsena ni vonile xikandza xa Beauty. X2

Ndzi ta wisa mifafadi chomi yangaa!

Ndzi ta wisa mihahamu chomi yangaa!

Ndzi ta wisa mifafadi chomi yangaa!

(Musumi)

N'wina vatswari va chomi yanga na mi byela, loko a nga vuyi Beauty swi ta tika. X2

Hi ku maku tiva laha ku nga n'wana wa n'wina, a ndzi lavi nchumu no lava Beauty ntsena.

Hi ku maku tiva laha ku nga na jaha ra n'wina, a ndzi lavi nchumu no lava Beauty ntsena.

Gezani n'wana mhani Magezi, Khazamula hi mpela na va hlambanya.

Mhana Luwisa ka Dzekula hi pela na va engeta.

Sesi Ndaheni eka Matsena hi pela na va rhipita.

(Vahlaveri)

Nchomi yanga Joe no lava Beauty ntsena. X6

(Musumi)

Hayi, u ndzi tshovele xiporo. X2

Hayi, ta rirhandzu ra mina na Beauty. X2

Hayi!

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(Musumi)

Hambi wo zama ku tsutsumela a France wa tiva, u ta ni kuma ni yime Jan Smuts, u ta khandziya kwihi fulamachini chomi, ni kha ni lava Beauty ntsena? X2
Hambi wo zama ku tsutsumela a Zimbabwe, u ta ni kuma ni yime Beit Bridge, u ta ndhlula hi kwihi chomi yanga, ni kha ni lava Beauty ntsena. X2
Hambi wo zama ku tsutsumela Muzambiki, u ta ni kuma ni yo yima "border gate" u ta ndhlula hi kwihi chomi yanga, ni kha ni lava Beauty ntsena? X2

(Vahlaveri)

Chomi yanga Joe, no lava Beauty ntsena. X6

(Musumi)

Hayi, u ndzi tsovele xiporo.
Xa rirhandzu ra mina na Beauty. X2
Hayi, u ndzi tshovele xiporo.
Xa rirhandzu ra mina na Beauty.

(i) **Mongo**

Risimu leri ri vulavula hi ku va muyimbeleri a lavana na murhandziwa wa yena loyi a nga tekeriwa hi munghana wa yena. Ri kombisa leswaku vatswari va munghana wa yena va ta za a komba ku munghana wa yena u le kwihi. Na leswaku ku hava laha a nga ta tsutsumela kona a nga ta ka a nga fiki.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(ii) Nxopaxopo

Risimu leri ri vulavula hikuva muyimbeleri a tekeriwa murhandziwa wa yena hi munghana wa yena. Leswi hi ntolovelo a swi fanele swi nga humeleli hikuva loko u kala u rhuma munhu eka nhwana wa wena u va u n'wi tshembile. Kambe eka risimu leri munghana u tsandzeka ku tshembeka hi ku fika a onhela munghana hi xikongomelo xo n'wi tekela. Muyimbeleri u ri:

Ku solekana ndzi tlhe ndzi lala mina, swi ni moxela swo tala mina.
Ku leha ngopfu ndzi tlhe ndzi lala mina swi ndzi moxela swo tala mina.

Mitila leyimbirhi yi kombisa swivangelo leswi endleke leswaku muyimbeleri a vona onge hi swona swi endlaka leswaku munghana wa yena a nga chavi ku n'wi tekela murhandziwa wa yena. Ku va muyimbeleri a larile, a solekana a tlhela a leha u vona onge hi swona swi endlaka leswaku a onhakeriwa. Leswi swi vonaka hikuva a tirhisa rito ra ku "moxekeriwa". Ku khunguvanyeka ka muyimbeleri hi ku tekeriwa nhwana wa yena ku tikomba hi marito lawa ya nge:

Vusathani mina na byi kota no chava Matachi vavanuna.
Ndzi ri ku biha mbilu na swi kota no hlonipha nawu
vamakwerhu.

Mitila leyi yi hi kombisa vumunhu lebyi muyimbeleri a nga tivekiki hi byona. Leswi hi swi vona hi marito ya "vusathana na ku biha mbilu." Marito lawa ya hi komba leswaku muyimbeleri a nga swi kota ku onha swo tala hikokwalaho ka ku tekeriwa murhandziwa wa yena. Muyimbeleri u humelerisa ku va a nga tsakisiwi hi ku tekeriwa ka yena loko a ku:

Se ndzi khirose ngopfu mina Matshwa ni pfimbe na
milenge hi ku lava.
Se ndzi kwatile ngopfu mi Bemuda ni pfimbe na milenge
hi ku lavoo!

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ndzimana leyi yi hi humesela ku hlundzuka ka muyimbeleri hi ku tekeriwa munhu wa yena. Leswi swi endlaka leswaku a tshama a ri ku vileleni xikan'we na ku famba a lavana na munhu wa yena loyi a nga n'wi kumiki hambi ku ri ku twa ku a nga va a ri kwihi. Vahlaveri na vona va tiyisisa ku lavana na murhandziwa wa muyimbeleri loko va ku: " chomee! Ni lava nsati wa mina." Marito lawa ya tiyisisa leswaku munhu loyi u le ku laveni ka murhandziwa wa yena hi mahlo ngati. Muyimbeleri u kombisa na leswaku a nga hakela a hakelela ku kuma murhandziwa wa yena. Leswi swi endliwa hikuva a fambile ngopfu a ri karhi a lavana na murhandziwa wa yena handle ko humelela. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa yange:

Loko u lava mali ni nga ku nyika. X2
Tsena ni vonile xikandza xa Beauty. X2
Ndzi ta wisa mififadi chomi yangaa!
Ndzi ta wisa mihahamu chomi yangaa!
Ndzi ta wisa mihahamu chomi yangaa!

Ndzimana leyi yi hi kombisa ku twa ku vava ka muyimbeleri hi ku tekeriwa munhu wa yena. Leswi swi endlaka leswaku a swi lava ku va a nga hakelela ku kuma murhandziwa wa yena loko ku ri leswaku swi lava mali. U tlhela a kombisa leswaku a ta wisa ku lorha loko a etlele hi ku tshama a ehleketile nsati wa yena. Leswi hi swi vona hi swivulavulelo leswi a swi tirhiseke swa " ku fafada" na "ku hahama". Ku fafada swi vula ku va munhu a famba a ri karhi a vulavula a ri yexe kasi ku hahama swi vula ku va munhu a lorha loko a etlele. Muyimbeleri u kombisa ku twa ku vava loko a ya byela vatswari va munghana wa yena hi ku lava ku kombiwa laha ku nga na munghana wa yena a ku:

N'wina vatswari va chomi yanga na mi byela
Loko a nga vuyi Beauty swi ta tika. X2
Hi ku ma ku tiva laha ku nga na n'wana wa n'wina
A ndzi lavi yena no lava Beauty
Hi ku ma ku tiva laha ku nga na jaha ra n'wina
A ndzi lavi yena no lava Beauty.

© University of Venda

Ndzimana leyi yi veka ntshikelelo eka vatsongi va munghana wa yena ku va va kota ku vona xihoxo lexi a nga endleriwa xona hi n'wana wa vona hikuva a n'wi tekeriwa nsati wa yena. Hi twa marito ya ku va a lava ku va n'wi komba lomu a nga a kona hikuva a tiva leswaku loko ku ri leswaku u tumberile maxakeni va ma tiva maxaka ya yena. Se loko va nga n'wi kombi a kuma nsati wa yena u ta lwa ku kondza a n'wi kuma. Leswi swi ti komba hikuva muyimbeleri a hlambanya hi vanhu va ka vona a ku:

Gezani n'wana mhani Magezi, Khazamula ,hi
mpela na va hlambanya.
Mhana Luwisa ka Dzekula hi mpela na va engeta.
Sesi Ndaheni eka Matsena hi mpela na va rhipita.

Ndzimana leyi yi kombisa ku tiyimisela ka muyimbeleri a henhla ka leswi a swi vulaka ku va a ta swi endla hikuva loko munhu a kala a hlambanya hi vaka vona i xikombiso xa ku tiyisisa mhaka leyi a vulavulaka hi yona. Vahlaveri na vona va tiyisisa mhaka ya leswaku a ku laveki swin'wana ehandle ka nsati wa yena va ku "chomi yanga Joe no lava Beauty ntsena." Xivulwa lexi xi kombisa leswaku loko ko kumeka Beauty huwa hinkwayo yi ta va yi herile. Muyimbeleri u tlhela a kombisa leswaku u ta lava nsati wa yena hi matlhelo hinkwawo kumbe eka tindhawu hinkwato ta tiko loko a ku:

Hambi wo zama ku tsutsumela a France wa tiva
u ta ndzi kuma ndzi yime Jan Smuts u ta khandziya kwihi
fulamachini chomee! Ni kha ni lava Beauty ntsena. X2
Hambi wo zama ku tsutsumela a Zimbabwe u ta ndzi
kuma ndzi yo yima Beit bridge, u ta ndhlula hi kwihi chomi
yanga ndzi kha ndzi lava Beauty ntsena. X2
Hambi wo zama ku tsutsumela Muzambique u ta ni kuma ni yo
yima Boarder gate, u ta ndlhula hi kwihi chomi yanga ni kha
lava Beauty tsena.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ndzimana leyi yi tiyisisa leswaku u ta lavana na Beauty eka tindhawu hinkwato lomu munghana wa yena a nga ehleketaka ku ya tumbeta Beauty kona. Leswi swo kombisaka ndlela leyi muyimbeleri a twaka ku vava ha yona hi ku tekeriwa wa mbilu ni moya. Leswi swi endliwa hikuva a ti twa a onhekeriwile hi rirhandzu leri a va ri na rona. Leswi hi swi twa hi marito ya muyimbeleri loko a ku "hayi, u ni tshovele xiporo. Hayi, ta rirhandzu ra mina na Beauty". Marito lawa ya kombisa ku va a onheriwile ngopfu eka ku hambanisiwa na murhandziwa wa yena loyi a va rhandzana swinene.

(iii) Matirhisele ya ririmi

Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisile swigaririmi hi ndlela ya xiyimo xa le henhla ku va ri koka rinoko ra vayingiseri. Muyimbeleri u tirhisa xivulavulelo xa "ku solekana" lexi humesaka nhlamuselo ya ku va munhu a ri na miri wo tsongahala lowu wu endlaka leswaku a tekeriwa hansi. U tlhela a humesa xivulavulelo lexi nge " swi n'wi moxela swo tala". Lexi vulaka kuva a onhekeriwa hi swilo swo tala hikuva a tsongaharile.

Muyimbeleri u tirhisa swivulavulelo leswi " Vusathani mina na byi kota na ku biha mbilu." Leswi vulaka leswaku na yena tani hi munhu un'wana na un'wana wa swi kota ku endla swo biha. U tirhisa xivulavulelo lexi nge "se ni khirose ngopfu" lexi vulaka leswaku u kwatile ngopfu. Na xivulavulelo xa "ku pfimba milenge" lexi vulaka kuva munhu a fambile a karhala milenge na yona yi fika laha yi vavaka. Hi twa a ku "ku wisa ku hahama", lexi lexi nga xivulavulele lexi vulaka ku va munhu a etlela a lorha swilo swo ka swi nga ri kahle. Na lexi nge "ni ta wisa mifafadi" leswi vulaka kuva munhu a tshamela ro vulavula u ri wexe.

Muyimbeleri u tlhela a humesa xivulavulele "ku hlambanya" ku ri ku tiyisisa leswaku leswi a vulavulaka hi swona u ta swi endla. Nakambe hi kuma xivulavulelo xa "ku tshova xiporo" lexi vulaka ku va swilo swi nga ha fambisanga swona leswi n'winyi wa swona a swi naverisaka swona. Muyimbeleri u tlhela a tirhisa swithathelo ku endla leswaku ririmi leri a nga ku ri tirhiseni ri nandziha a ku:

Hambi wo zama ku tsutsumela France, u ta ndzi kuma

© University of Venda

ndzi yime Jan Smuts.

Hambi wo zama ku tsutsumela a Zimbabwe u ta ndzi kuma ndzi yo yima Beit Bridge.

Hambi wo zama ku tsutsumela Muzambiqwe u ta ndzi kuma ndzi yo yima Boardergate.

Leswi hinkwaswo i swithathelo leswi nyunyutelaka munyu eka ku kombisa ku hlundzuka ka muyimbeleri hi ku tekeriwa munhu wa yena ku nyamalariwa na yena. Marito lawa ya nga laha henhla ya tshikelela leswaku u ta lava hinkwako lomu a ehleketaka leswaku nsati loyi a nga ya kona ku ya tumbetiwa.

(iv) Dyondzo

Risimu leri ri hi dyondzisa leswaku munhu a nga fanelangi ku teka munhu loyi a rhandzanaka na munghana wa yena hikuva swi hetelela swi vangile rivengo na ku dlayana. Leswi swi vula leswaku vanghana va fanele ku xiximelana va rhandziwa wa vona.

(iv) Ku yelana eka tinsimu leti nga laha henhla.

Ku yelana ka tinsimu letimbirhi i ku va hinkwato ti vulavula hi munhu loyi a tshembeke munghana wa yena ku fika laha a n'wi rhumaka eka murhandziwa wa yena. Leswi swi vuye swi nga vi kahle hikuva loko munghana loyi a fikile a nga ha fikangi a endla swona leswi a rhumiweke swona. U yo fika a sungula ku vulavula ku biha hi munghana hi xikongomelo xo lava ku n'wi tekela murhandziwa wa yena. Leswi u swi kotile hikuva a fikile vula leswaku a hi munhu wa kahle. A boxa na ku munghana wa yena wa penga leswi a ri ku hembeni ku endlela ku humelela.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Tinsimu leti ti kongomisa eka vanhu lava nga tswariwa swin'we va ri karhi va twanana na ku rhandzana, kambe va ya tikuma va nga ha rhandzani va tlhela va nga ha nghenelani na le mindyangwini. Swivangelo i ku va vanhu lava loko se va tekile va pfumela ku lawuriwa hi vavasati va vona. Leswi swi endla leswaku emindyangwini ya vona ku kumeka ku ri na swicele hikuva un'wana na un'wana a vona onge nsati wa yena u na mahanyelo ya kahle ku tlula wa loyi un'wana. Mhaka leyi yi va siya va ri ku lweni na ku pfumala ntwanano. Mahanyele ya muxaka lowu ya poyila loko vanhu va ri vamakwavo kambe va kumeka va nga ha hlamulani hambi ku xewetana hikokwalaho ka vavasati lava nga lo tekiwa.

Tinsimu leti ti kombisa leswaku a swi kahle ku va munhu a hloma vukatini a ri na n'wana hikuva a swi talanga ku loyi a n'wi tekaka a tlhela a ya hlayisa kahle n'wana wa yena. Vatsonga va ri a yi hleteli xikukwana xa munghana, leswi vulaka leswaku swi kahle ku va wansati loko a kumile n'wana a ti lavela xitandi a ti tshamela kona. Kasi na vavanuna na vona va fanele va twisisa leswaku loko a rhandza munhu a ri na n'wana u fanele a vona leswaku u ringeta hi tindlela hinkwato ku va a rhandza n'wana loyi hikuva ku hava laha n'wana loyi a nga taya kona handle ka ku ya tshama na mana wa yena.

Tinsimu leti ti humesela erivaleni vubihi bya ku va munhu a tshemba vanghana ku tlula mpimo. Leswi swi hi kombisa leswaku timhaka tin'wana a ti lavi ku va munhu a tshuneta munghana eka tona hikuva van'wana a va tshembekangi. Na ku va hi fanele hi tiva leswaku a va talanga vanghana lava va navelaka leswaku swilo swa van'wana swi va kahle. Vanghana va muxaka lowu hi fanele hi hanya na vona hi vutlharhi lebyikulu kuva hi nga rili eka mundzuku ka siku. Kasi na vona vanghana va fanele va hanya va ri karhi va swi tiva leswaku a swi kahle ku va munhu a teka nsati wa munhu ngopfu loyi a swi tivaka leswaku i nsati wa munghana wa yena. Loko vanhu va nga papalati swilo swa muxaka lowu swi ta endla leswaku hi va na mafu mo tala lawa ya vangiwaka hi ku dlayana ka vanhu lava tivanaka kumbe va nga vanghana. Hi ndlela leyi swi sasekile ku va vanhu va xiximelana varhandziwa wa vona. Leswi swi nkatsa matlhelo hinkwawo ya vanhu ku nga vanghana va xinuna hambi ku ri va xisati. Ku xiximana na ku ehleketelana swi ta endla leswaku hi nkula a miehleketweni na le vuton'wini bya hina.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

5. NKATSAKANYO NA SWIBUMABUMELO

5.1. NKATSAKANYO

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu a ku ri ku xopaxopa vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda ku ri karhi ku langutiwa ngopfu nkongomelo, matirhiselo ya ririmi, dyondzo na hungu leri fikisiwaka eka vanhu hi vuyimbeleri lebyi. Ndzavisiso lowu a wu lava ku hlamula swivutiso leswi landzelaka leswi kombisiweke eka ndzima ya 1:

- Xana tinsimu ta Matshwa Bemuda ta swi kota ku tisa ku cinca evanhwini hikokwalaho ka matirhiselo ya yena ya ririmi?
- Xana tinsimu ta Matshwa Bemuda ta swi kota ku humesela hungu ro karhi leri kotaka ku tisa ku cinca?
- U yimbelela hi yini?
- Xana vuyimbeleri bya yena bya yelana na vutomi bya namuntlha?
- Xana tinsimu ta Matshwa Bemuda ta swi kota ku humesa dyondzo yo karhi erixakeni ra Vatsonga ke?
- Xana vanhu va ti teka tidyondzo leti kumekaka eka vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda ke?

Ndzavisiso lowu wu swi kotile ku fikelela xikongomelonkulu xikan'we ni swikongomelontsongo swa wona leswi katsaka ku languta nkoka lowu tinsimu ta ndhavuko ti nga na wona erixakeni ku fana na ku va ti kota ku tshinya, ku hlohletela, na ku humesela erivaleni swendlo swo biha leswi vanhu va swi endlaka leswi va nga swi voniki ku ri i swendlo swo biha.

Ndzavisiso lowu wu kumile leswaku matirhiselo ya ririmi hi Matshwa Bemuda ya hoxile xandla swinene eka nhluvukiso wa Xitsonga. Hi nxopaxopo lowu hi kumile leswaku ku vile ni marito,

© University of Venda

swivuriso, swivulavulelo ni swikhavisaririmi swa tala leswi tshuriweke hi xiyimbeleri lexi leswi swi pfuna ku kurisa ririmi ra Xitsonga.

Hi ndzavisiso lowu hi kumile leswaku vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda byi katsa mikongomelo yo tala leyi pfunaka rixaka hi tindlela to hambanahambana. Mikongomelo leyi kumekeke eka ndzavisiso lowu yi katsile:

- Mikongomelo yo kholwa no dyisiwa. Eka mhaka yo kholwa no dyisiwa Matshwa Bemuda u tshinya vanhu lava kholwaka emadorobeni va tshinya mindyangu ya vona yi fa. Loko vanhu va tshuka va yingisa vuyimbeleri va hetelela va pfunekile va tshika vutomi bya vukholwa va ti vuyetela va tlhelela ekaya.

- Vubihi byo va vana va pumba vatswari vuloyi no va wansati a nga rhandzi vatswari va nuna. Vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda byi hlohlotela vanhu ku tshika vuloyi. Byi tlhela byi tshika vansatitekiwa ku xixima vingi va vona.

- Mikongomelo yo hambanisa maxaka; vukhongeri; ku hloma na n'wana na khombo ro tshemba munghana. Vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda byi hlohlotela maxaka ku va nyandza yin'we. Byi tlhela byi hlohlotela vanhu va amukela vukhongeri hi ndlela yo hlanganisa vanhu va languta vutomi hi tihlo rin'we tanihi vana va munhu wun'we ku nga Xikwembu. Ku yisa emahlweni vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda byi tshika rixaka eka mhaka yo va wansati a hloma ni n'wana leswi hi mikarhi yo tala swi tisa ku getsela ka meno eka vatekani. Loko n'wana loyi a nga hloma na yena a ri wa xisati swi endla n'wana loyi a hetelela a rhandzana ni nuna loyi ivi swi vanga timbholovo. Nkongomelo wa khombo ro tshemba vanghana wu dyondzisa vanhu kuva va nga tshembi vanghana ku tlula mpimo. Hileswaku wu hi kombisa leswaku loko hi tshemba vanghana siku rin'wana swi ta hi nghenisa ekhombyeni.

Hi nga tlhela hi boxa leswaku handle ka mikongomelo leyi ku tlhela ku va ni yin'wana leyi nga kaneriwangiki eka ndzavisiso lowu. Hi maendlelo lawa ya tirhisiweke ku kuma vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu hi kumile leswaku rixaka ra Vatsonga ri lahlekeriwile hi muhluvukisi wa ririmi leri hi tlhelo ra vuyimbeleri loko Matshwa Bemuda a hundzile emisaveni.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ndzavisiso lowu wu tlherile wu kuma leswaku vuxaka bya vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda na vatsari va switlhokovetselo i bya xiyimo xa le henhla hikuva na byona byi tirhisa ririmi ra matsalwa leri nga toloveriwangiki.

5.2. SWIBUMABUMELO

Hi ndzavisiso lowu hi nga bumabumela leswi landzelaka leswi valavisisi lavan'wana va nga lavisisaka swona hi tlhelo ra vuyimbeleleri hi ku angarhela, na vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda hi ku kongomisa eka nhluvukiso wa Xitsonga.

Ndzavisiso lowu wu bumabumela leswaku vayimbeleri va tinsimu ta Xitsonga va fanele va tekela enhlokweni vuxaka bya vuyimbeleri bya vona ni mhaka ya nhluvukiso wa ririmi leri. Hi marito man'wana, tinsimu ta vona ti fanele ti va ni ririmi ro gega leri nga kongomiki ku endla ririmi ra Xitsonga ri ta fuwa ku ya emahlweni.

Ndzavisiso lowu wu langutile yin'wana ya mikongomelo ya vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda, kambe ya ha sele leyi nga xopaxopiwangiki yo fana ni ku va n'wana a tshika xikolo hi ku tsutsumela vukati, vubihi bya ku teka munhu loyi a kumiweke emavhengeleni yo xavisa byalwa na ku va vanhu va vulavulana ku biha loko se va tshikanile. Leswi swi endla leswaku hi bumabumela leswaku valavisisi van'wana va yisa emahlweni laha ndzavisiso lowu wu gimeteke kona.

Hi ndzavisiso lowu a ku langutiwa swin'wana swa swikhavisisaririmi swo fana ni swivulavulele, swivuriso, swigego, swithathelo, maencisi ni swin'wana. Kutani ke, swa ha tele leswi nga xopaxopiwangiki leswi endlaka leswaku hi bumabumela ku yisiwa emahlweni ka ndzavisiso lowu.

© University of Venda

Babane M.T na Malungana S.J. (2001). *Vutomi byi hundzulerile*, Via Afrika, Cape Town.

Bill M.C and Masunga S.H. (1985). Mbita ya Vutivi, Sasavona Publishers and Booksellers, South Africa.

Blacking, J. (1967). *Venda children's songs. A Study In Ethnomusical Analysis.* Witwatersrand university press, Johannesburg.

Chauke, O.R (2004). The Xitsonga songs. A socio-Linguistics study. Unpublished doctor of philosophy thesis in the school of languages and communication studies in the faculty of humanities. Unin.

Creswell J.W (2009). *Research Design, Qualitative, and mixed methods approaches. Third Edition*. SAGE Publication, United Kingdom.

David A.Orr, M. and Swemer,D. (1991). *Words power. South African handbook of grammer, Style and Usage*. A.D. Donkerpublish.

Heese M. and Lawton. (1988). The New Owl Critic, Nasou Ltd, Cape Town

Hendry J.O (1991). Rhythm and muse, your friendly guide to English poetry, Wordsmiths publishing, Johannesburg.

Houghton J (2000). Global Warming: The Complete Briefing, Cambridge University Press, Great Britain.

Larry A.S and Mills J (1995). *Oral communication speaking across cultures,* W.M.C. Brown communications, United states of America.

Mabunda S.G (2001). *Tinsimu ta le mapurasini ni nkoka wa tona erixakeni*. Unpublished Article for Degree of Honours Bachelor of Arts.University of Venda.

© University of Venda

Maluleke M.S. (1999). *Nkoka wa tinsimu ta vhana erixakeni*. Unpublished Article for B.A Honours Degree.University of Venda.

Moyo V. (2005). *The role of shona music to the people of Zimbabwe with specific Reference to Mberengwa District*, Unpublished B.A Degree Article, Masvingo State University, Zimbabwe.

Musehane N.M (1986). *A survey of the Development of communication in Venda culture.* Unpublished B.A Hons communication Extended essay, University of South Africa.

Mushwana S.E na Ndhlovu M.M.(1988). Ririmi ra manana tangha 10, Shuter and Shooter.

Nemapate M.A. (1999). *The structure and meaning of Tshivenda Traditional Songs.* Unpublished M.A Article in the Department of Tshivenda Faculty of Arts.University of the North.

Nettle, B. (1990). *folk and Traditional Music of the Western Continents.* Prentice hall. Englewood, New Jersey.

Pretorius J.H.C. and Swart P.H (1994). Introduction to educational research. Oxford University press. Australia.

Rabothata T.T. (1991). *Survey of the traditional Songs in Venda.* Unpublished master of arts article in the Subject African Languages. University of South Africa.

Ramurunzi T.S. (2002). *The role and significance of Tshivenda Female Initiation Songs.* Unpublished M.A Article in African language.University of the North.

Thomas L.T. (1991). A philosophy of music education. Prentice – Hall, New Jersey.

Stephen E.L (1992). *The art of public speaking*, McGRAW- Hill, inc, United States of America.

Schreibers S.M (1965). An Introduction to Literary Criticism, Pergamon Press, Oxford.

© University of Venda

Williamson M. (2001). Educational Research Policy and Priorities Board, Oxford University Press Australia.

Webster M. (2014). American English Dictionary,Teachers College Press, New York.

© University of Venda